

DOĞU ANADOLU'DA YENİ GÖZLEMLER

Semih GÜNERİ*

Yaklaşık, beşyüz yıl Anadolu'nun etnik bütünlüğüne egemen olan Hititler bu süre içinde Anadolu'nun büyük bir bölümüne yayılmanın Mezopotamya ve hatta Mısır'a kadar çeşitli şekillerde ulaşabilmenin gücünü kendinde bulabildiği halde, doğuya, Sivas'tan öteye, başka bir deyimle Fırat ırmağının doğu yakasına yayılamamışlardır. Bunun ardında, başta doğal koşulların ulaşımaya kolayca olanak tanımayacak kadar sert oluşu ve diğer nedenler yatmaktadır. Ancak nedeni her ne olursa olsun, Orta Anadolu'nun geniş bir kesiminde olup biten yoğun siyasal, kültürel hareketlilik Doğu Anadolu'nun yüksek yaylasına kol verememiştir. Dolayısıyla her iki bölge içinde sürüp giden yaşamsal olaylar gelişimlerini birbirlerinden bağımsız bir şekilde sürdürmüşlerdir². Anadolu'nun içlerindeki politik yapının "devlet" aşamasına geldiği ve yazının en yoğun biçimde kullanıldığı çağlarda Fırat'ın doğusunda halen "prehistorik" devir³ yaşanmakta oluşu, iki kültür bölgesi arasındaki kopukluğun çarpıcı bir göstergesidir. Başka bir açıdan bakılırsa, İ.Ö. 12. yüzyılın başlarında yaşanan olaylarla birlikte Anadolu uygarlığı "kalın bir sis perdesi" arkasında kalırken⁴ aynı çağlarda Doğu Anadolu'daki tarihsel akışın bu denli içinden çıkılmaz bir durumla yüz yüze olmadığı anlaşılmaktadır; İ.Ö. 13. yüzyılın ilk çeyreğin-

* Semih GÜNERİ, Atakent Sitesi 1. Blok N: 33 06200 Y. Mahalle/ANKARA.

- (1) Sivas Müzesince çevredeki höyüklerde yapılan araştırmalar sırasında yerleşme yerlerinden derlenen seramik malzemesi içinde, bölgede Hititli unsurlara işaret eden belgeler ve satınalma yoluyla müzeye gelen Hitit kökenli eserler, Sivas çevresinde yapıları araştırmaları özendirecek niteliktedir. Seramikler üzerinde gözlem yapmamda incelik gösteren meslekdaşlarım Sayın Naci Toy'a, Musa Törnük ve Mehmet Alkan'a içten teşekkürlerimi sunarım.
- (2) A. Çilingiroğlu, Van Gölü Havzasında Demir Çağların Başlangıcının Tarihi, *Anadolu Demir Çağları*, 1987, 112.
- (3) F. Kınal, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Tetkik Gezisi Raporu, *DTCFD, Cilt. XII, sayı. 1-2, 1954, 78*; A. Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular (1986) 21; S. Güneri, Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması, *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı (ASTopI) II*, 51.
- (4) "Karanlık Çağ", E. Akurgal, *Phrygische Kunst* (1955) III vd.; ay, *Die Kunst Anatoliens* (1961) 5 vd. ve "Karanlık Çağ" kavramı üzerinde genel kanının değişik yaklaşımla ve ayrıntılı irdelenişi için b. F. Işık, *Batı Uygarlığının Kökeni, Erken Demir Çağ Doğu-Batı Kültür ve Sanat İlişkilerinde Anadolu, Türk Arkeoloji Dergisi (TürkAD) Sayı. XXVIII, 1989, 1 vd.*

den⁵ itibaren I. Salmanassar ve onu izleyen Asur krallarına ait yazılı kaynaklar Doğu Anadolu'daki yaşamsal hareketliliğe işaret etmekte ve bölgede gelişen tarihsel olaylara ışık tutabilen bilgiler içermektedir⁶. Aynı kültür bölgesini paylaşan Transkafkasya'da ve İran'da gerçekleştirilen

- (5) Doğu Anadolu'da Ön-Urartu halklarının ilk kez çivi yazılı belgelere yansıtışı, D.D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia (ARAB) I* (1926) Nr. 112, 114, 117, 142, 144, 152, 155. Asur kralı I. Salmanassar (İ.Ö. 1274-1245) dönemine rastlar ve devam eder. Yani, İ.Ö. 13. yüzyıldan önce bu halkların bölgede yaşadıklarına dair belirgin bir filolojik iz yoktur. Ancak zengin doğal kaynaklar ve ürünlerle donanmış, geniş hayvancılık potansiyeli barındıran, üstelik yoğun III. bin kültürlerinin gösterdiği gibi yurt tutulması topraklar, B.B. Pitrovskii, *Urartu* (1969), 41 vd., üzerinde arıyorsak, salt Ön-Urartu gruplarının yöredeki varlıklarının daha erkende soruşturulması değil, izlenen binyılın başından bu yana süregelen kültürel akışın derin boşluklarla kesintiye uğramadığı düşüncesi gerçeğinde birleşmek gerekecektir. Eğer, Doğu Anadolu'da ikinci bin kültürlerinde canlı üçüncü bin ve birinci bin kültürlerine göre belirgin bir durgunluğun, A. Erzen, *ae*, 20., söz konusu edildiği yuvarlak bir mantıkla yürünürse, çalışmalar, bölge müzelerine çeşitli şekillerde gelen "sayısız" seramik malzeme üzerinde dönüp duran varsayımlardan öteye gitmeyecektir. Ön-Urartulu grupların Van bölgesindeki varlıkları, Asur kaynaklı çivi yazılı belgelere göre daha erken dönemde aranabilmektedir; Luckenbill, *ARAB I, Nr. 114*; A. Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye, Siyasal ve Kültürel İlişkiler* (1984) 5. Hititler, uzunca bir süre denetim altında tutma çabası sarfettiği Kuzey Suriye'yi, Mitanni'nin Asur'a yenik düşmesiyle birlikte gelişen olaylar sonucunda, elden çıkarmak durumunda kalmıştır; Asur kralı I. Adadnirari ile I. Salmanassar devrinde Mitanni, önce Asur vasalıyken daha sonra ülke topraklarına katılmıştır. Bölgenin denetimini böylelikle ele geçiren Asur, Kuzey Suriye ötesindeki doğal kaynaklara açılan yollara da hakim olma olanağını elde etmiştir. Bu aşamada tarihsel gelişim, Asur'un Doğu Anadolu'nun yüksek yaylasında yaşayan topluluklara karşı başlattığı girişimlerle yeni bir boyut kazanmıştır. İşte bu nedenlerden dolayı, Ön-Urartu ülkelerinin adları İ.Ö. 13. yüzyılın öncesinde yazılı belgelere yansımamıştır. Diğer yandan, yüz yıl öncelerine bakıldığında kuzeyde Hayasa ülkesinin etkin varlığını görmekteyiz; E. Laroche, *Catalogue des textes Hittites* (1971), 9, Nr. 42; J. Friedrich, *Staatsverträge des Hatti-Reiches in Hethitischer Sprache 2. Teil, MVAG 34, 1930*, 103 vd. İ.Ö. 14. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Hitit kökenli çivi yazılı kaynaklarda adı geçen ve Hatti yönetimini ciddi biçimde uğraştıracak boyutlarda güç oluşturduğu anlaşılan kral Hukkana'nın Hayasa'sı, genel olarak Erzurum ya da geniş çevresinde aranır; A. Goetze, *Kleinasien* (1957) 102 vd; J. Garstang, O.R. Gurney, *The Geography of the Hittite Empire* (1959) 29 vd. Binyılın sonlarına ait yazılı belgelerde ise, yöreye ilgili ifadelerle rastlamaktayız; Asur kralı I. Tiglatpileser'in "prizm yazıtı" diye adlandırılan belgesinden anlaşıldığı gibi, Luckenbill, *ae*, Nr. 236, kralın saldırıya geçtiği 23 Nairi ülkesi (kralı) arasında, Kuzeydoğu Anadolu'nun en güçlü ve zengin krallığı olarak gösterilen, F.W. König, *Handbuch der Chaldischen Inschriften, 1955-1957, 82.*, Daiaeni de yer almaktadır ve bu seferlere doğrudan hedef olmuş gibi görünmektedir. Van Gölü çevresinde olduğu kadar, geniş tanımla Doğu Anadolu'nun kuzeyinde de bu çağda canlı bir varoluşun söz konusu edilmesi ve bu varoluşların tüm bölge genelinde İ.Ö. 13. yüzyılın daha öncelerinde aranması için, anlaşıldığı gibi çok neden vardır.
- (6) Ön-Urartu grupları hakkında çivi yazılı kaynakların çevirileri için b. Luckenbill'in dn. 5'deki eseri, yorumlar ve kaynaklar için b. T. Tarhan, M.Ö. 13. yüzyılda "Uruatri" ve "Nairi" Konfederasyonları, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Kürsüsü, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi (1978); O. Belli, I. AŞTopl, 1983, 31, dn. 1 ve 2.
- (7) Meslektaşım, Sayın H.F. Caferov'un bana gönderme olduğu, Akademinin İzvestiya (Habermeler)'sına ilişkin ayrıbasmalar, diğer yayınlar ve sözlü olarak iletildiği kişisel görüşler, Azerbaycan'ın özellikle Son Tunç-Erken Demir Çağı hakkındaki yeni araştırmaları içermektedir. Bu bilgi alış veriş sürecinde Azerbaycan ile Doğu Anadolu arasında kurulan arkeolojik ilişkilerde yeni bir takım çıkış noktaları bulabilme imkanını elde ettim; kendisine içten teşekkürlerimi sunarım.

çalışmalar sonrasında İ.Ö. ikinci bin yılı kapsayan Orta Tunç, Son Tunç ve Demir Çağlarının erken evresi, katmansal belgelerle sağlam temellere oturtulmuştur. Özde bilimsel dayanağını bu çalışmalardan alarak Doğu Anadolu'da son yıllarda yoğunlaştırılan çok değerli araştırmalar⁸, arkeolojik bulgularla, yukarda önemini vurguladığım filolojik kaynaklardaki bilgiler arasında bağ kurabilmeyi mümkün hale getirmiştir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, gerek boyalı kaplarla⁹ temsil edilen ikinci binyılın ilk yarısı gerekse ikinci yarısı ile ilgili sorunlara köktenci çözümler sunabilecek bir arkeolojik proje henüz gerçekleştirilmiş değildir.

Hiç şüphe yok ki, çözümleri Asur kaynaklı çivi yazılı belgelerin birinci derecede gösterdiği yer olan Van Gölü çevresinde olduğu kadar, aynı kültür bölgesinde yer alan Kars, Erzurum gibi arkeolojik birimlerde de aranmasını gerektiren bir çok neden vardır. Bu anlayış doğrultusunda 1985 yılından bu yana Erzurum, Erzincan, Kars illerinde sürdürdüğüm araştırmaların öncelikli amacı, Doğu Anadolu bütünlüğü içinde yörenin İ.Ö. ikinci binyıl ile ilgili arkeolojik dokusuna ilişkin somut belgeleri ortaya çıkartabilmektir. İlk araştırmalarda Karaz ve Urartu seramiğinden farklı ancak gerçekten iki ayrı çağı simgeleyen bu malzeme gruplarıyla benzer yanları olan tek renkli bir küme seramik ayırt edilmişti. Bu grup, Doğu Anadolu ile Transkafkasya ve Kuzeybatı İran'da yapılan çalışmaların sonuçları dikkate alınarak ikinci binyılın ikinci yarısına tarihlenebilmektedir. Diğer aşamada ele alınan Kars ve Erzincan'da yaptığım araştırmalarda ise, sözü edilen seramik türünün bu iki ilde varlığını kanıtlayan belgeler saptanmıştır. Kars, Erzurum, Erzincan bölgeleri arasında, sera-

- (8) A. Çilingiroğlu, Van Gölü Havzasında M.Ö. II. bin Kültürlerine ait Bazı Veriler, *I. ASTopl*, 1983, 25 vd.; ay, Van Dilkaya Höyüğü 1984 Kazıları, *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı (KSTopl)*, 1985, 51 vd.; V. Sevin, Van Bölgesi Yüzey Araştırması, *III. ASTopl*, 1985, 287 vd.; A. Çilingiroğlu, Van Dilkaya Höyüğü Kazıları 1985, *VIII. KSTopl I*, 1986, 81 vd.; ay, Van Bölgesi ve Ordu İli Yüzey Araştırmaları 1985, *IV. ASTopl*, 1986, 311 vd.; V. Sevin, Malatya, Elazığ, Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1985, *IV. ASTopl*, 1986, 279 vd.; A. Çilingiroğlu, Van Dilkaya Höyüğü Kazısı 1986, *IX. KSTopl I*, 1987, 229 vd.; V. Sevin, Elazığ, Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1987, *VI. ASTopl*, 1988, 451 vd.; A. Çilingiroğlu, Van Dilkaya Höyüğü 1987 Kazısı, *X. KSTopl I*, 1988, 261 vd.; ay, Van Dilkaya Höyüğü Kazıları 1988, *XI. KSTopl I*, 1989, 247 vd.; ay, Van Dilkaya Höyüğü Kazıları 1989, *XII. KSTopl I*, 1990, 271 vd.; ay, Van Dilkaya Höyüğü Kazısı 1990, *XIII. KSTopl I*, 1991, 403 vd.; ay, The Early Iron Age at Dilkaya, *Anatolian Iron Ages The Proceedings of the Second Anatolian Iron Ages Colloquium 1987, (1991)* 29 vd.; V. Sevin, The Early Iron Age in the Elazığ Region and the Problem of the Mushkians, *AnatSt 41*, 1991, 87 vd.
- (9) Doğu Anadolu'nun "Transkafkasya tipi" boyalı kapları için b.M. Kofmann, Tilktepe, *IstMitt Beiheft 26 (1982)* Lev. 12; A. Çilingiroğlu, Second Millennium Painted Pottery Tradition of the Van Lake Basin, *AnatSt 34, 1984*, 129 vd.; V. Sevin, Van Bölgesi Yüzey Araştırmaları 1984, *III. ASTopl*, 1985, 288, Res. 1'deki parçalar. Erzurum-Hınıs'ın Sarıveli köyünde yol yapımı sırasında bulunan şişkin karınlı çömlek bölge için önem taşımaktadır, H. Karpuz, Hınıs'ta Bulunan Transkafkas Tipi Boyalı Bir Çömlek, *TürkAD XXVI-2, 1983*, Res. 4-7.

mik yoluyla kurulan ilişkinin ve yeni yerleşim birimlerindeki araştırmalarının ayrıntısına geçmeden önce, Erzurum'da yapılan kazıların irdelenmesine ve önemine değinmek istiyorum.

Bölgede ilk araştırmalar 19. yüzyılın sonlarına rastlar ve daha çok Urartu yazıtlarının saptanmasına yöneliktir¹⁰. İlk arkeolojik kazılar ise, 1942'de Koşay'ın Turfan'la birlikte gerçekleştirdiği Karaz höyük sondajlarıyla başlar¹¹. Bu başlangıçta, höyükte birbirinden yangın tabakalarıyla ayrılan üç kültür katı saptanır ve her üç yapı katından çıkartılan "siyah boya astarlı" çanak çömleğin, Alişar, Alacahöyük ile Ahlatlıbel "Bakır Çağı" malzemesinin tıpkısı olduğu belirtilerek höyük üçüncü binyıla tarihlenir¹². Karaz'daki sondajlara ilişkin olarak, höyükte Bakır Çağı adı verilen kültürden önce¹³ ve sonra gelen diğer kültürlerin varlığına ya da yokluğuna da değinilmesi gerektiğini savunan T. Özgüç¹⁴ Koşay'ın Erzurum yöresindeki çalışmalarına ilk ciddi eleştiriyi getirmiş olur. Özgüç eksikliklere değindikten sonra, Erken Tunç Çağı'na tarihlenerek tanıtılan bir ok ucuna dikkat çekerek, böyle bir bulgunun bu çağda ne Anadolu'da ne de Transkafkasya'da analogi bulamayacağını, bu ok ucunun belki tabakalararası sızma olabileceğini vurgulamıştır¹⁵. Bronz ok ucu, gerçekten de, Karaz hafirlerince sözü edilmeyen Orta-Son Tunç Çağı katmanlarına ait olmalıdır; çünkü aynı tip ok uçları Transkafkasya'nın¹⁶ bu çağları temsil eden merkezlerinden tanınmaktadır. Karaz kazı raporunda tanıtılan diğer

-
- (10) C.F. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt II (1926) 704 vd. Kökten'in tarihöncesi araştırmaları, bölgenin alt paleolitik devirlerden beri yerleşim gördüğünü belgelemişse de, K. Kökten, *DTCFD XII/2-3-4, 1953*, 189 vd.; ay, *Atatürk Konferansları V, 1975*, 95 vd., yapılan araştırmalar, yöredeki olası Erken Kalkolitik ve Neolitik kültürlerin saptanabilmesinde yetersiz kalmıştır.
  - (11) H.Z. Koşay, *III. TTKong Bildiriler, 1943*, 165 vd. Asıl kazılar, bu sondaj çalışmalarından çok sonra aynı kişilerce yeniden başlatılmıştır. H.Z. Koşay, K. Turfan, Erzurum Karaz Kazısı Raporu, *Bulleten 91, 1959*, 349 vd. Kazı raporlarında höyükte 12 mimari tabaka saptandığı, ancak ana toprağa varılmadığı belirtilmiştir, ae, 359. Ele geçirilen seramiğin tanımı ise "yeni bronz", "Kalkolitik" gibi deyimlerle yapılmıştır.
  - (12) Koşay, *III. TTKong Bildiriler, 1943*, 165.
  - (13) Kazı raporlarına dayanılarak, "koyu yüzlü açkılı mal"ların, G. Arsebük, *TTKong Bildiriler, 1979*, 81 vd., Pulur ve Güzelova'daki olabilirliğine dikkat çekilmiştir; ay, Altınova'da Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Prehistorya Kürsüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi (1974) 32 vd.
  - (14) T. Özgüç, *III. TTKong Bildiriler, 1943*, 168 vd.
  - (15) Özgüç, ae, 169.
  - (16) Hazar Denizinin güneybatı kıyısında, Lenkoran bölgesinde açığa çıkartılan mezarlarda, Karaz örneğinin yakın paralelleri bulunmuştur, C.F. Schaeffer, *Stratigraphie Comparée et Chronologie de l'Asie Occidentale (1948) Fig. 227/15, 16, 17, 21*. Pulur mezarlarında da ele geçen kancalı ok uçlarının Sialk mezarlarındaki benzerleri için b. ae, Fig. 260/16. Ok uçları, Kafkasya Tunç Çağlarının sonu ile Demir Çağının başlarına, İ.Ö. 1300-1100'lere tarihlenmektedir. Azerbaycan'da yapılan yeni araştırmalar, V. Eliyev, *Azerbaycan'da Tunç Devrinin Boyalı Kablar Medeniyeti (1977) Lev. 19/8, 14, 15*. Bu gibi ok uçlarını Demir Çağının başlarına tarihlemektelerdir.

iki ok ucu ve bronz bileziğin benzerleri, Transkafkasya¹⁷'nin aynı dönem madeni malzemesi içinde gösterilebilmektedir. Karaz'daki surveylerim sırasında, höyüğün kalabilen kısımlarından topladığım parçaların yansıttığı özellikler, yukarıda değindiğim metal eserlerin simgelediği Orta ve Son Tunç Çağları içinde değerlendirilebilmektedirler. Karaz yapımları arasında Erzurum Müzesi'nde bulunan "mangal" ya da "altlık" da (Resim: 9) değişik biçimine karşın, Azerbaycan'ın Son Tunç Erken Demir Çağı buluntuları arasında tanıtılmaktadır¹⁸. Tüm bu varsayımlar- kısıtlı da olsa- stratigrafik karşılaştırma örnekleriyle, Karaz'daki bazı çanak çömleğin İ.Ö. ikinci binin ortalarına tarihlenebileceğini de karşılıklı olarak desteklemektedir.

Pulur¹⁹ ve Güzelova²⁰ höyüklerindeki ikinci bin yıl yerleşimlerinin varlığı düşüncesine ilk kez V. Sevin tarafından değinilmiştir²¹; bunun yanı sıra -Urartu ve Urartu öncesi seramiklerin birbirlerine olan benzerliklerinden olacak- bu höyükler Urartu yerleşim birimleri arasında gösterilmesine de çalışılmıştır²². Oysa, höyüklerde defalarca yaptığım surveylerde, Müze ve Atatürk Üniversitesi depolarında bulunan seramikler üzerindeki araştırmalarımda, ayrıca kazı raporlarında böyle bir kanı uyandıracak herhangi bir ize rastlanılmamıştır²³.

Pulur, tepe ve tepenin güneyindeki düzlük alanda üç ay süreyle yapılan çalışmalar, aynı mevsimde sona erdirilmiştir. Bu kısa süreli çalışmalara karşın, Pulur mezar buluntuları, Erzurum çevresinin ikinci bin yılı için önemli veriler sunmuştur. Koşay'ın da önemini vurguladığı mezarlar-

- (17) Mızrak ucu, Schaeffer, ae, Fig. 260/21; bilezikler, ae, Fig. 283/11, 12: Eliyev, ae, Lev. 22/2, 3, 5, 7, 14. Ayrıca karş., C.A. Burney, Iran VIII, 1970, 166, Lev. IV/a, c. Geoy Tepenin "C" evresine verilen "H" mezarında bulunmuş bronz bilezikler için b. T. Burton Brown, Excavations in Azerbaidjan 1948 (1951) 120, Fig. 1226, 1215 ve dn. 25.
- (18) Eliyev, Azerbaycan. Lev. 16/4; Değişik biçimli başka bir altlık örneği, Burton Brown, ae, 155, Fig. 37/28., Geoy Tepenin "A" evresindedir.
- (19) H.Z. Koşay, H. Vary, Pulur Kazısı (1964), bu tanınmış höyükte de ana toprağa erişilemediğinden içerdiği katmanlaşma tam olarak saptanamamıştır; buna karşın kazı raporunda dört mimari tabakanın belirlendiğinden söz edilir, ae, 14 vd. Pulur'da saptanan bu mimari katmanların birbirleriyle olabilecek ilişkileri konusuna gerektiği gibi açıklık getirilmediği kesindir. Dört tabakada da bulunan seramik "Kalkolitik" ya da "Geç Kalkolitik" olarak tanımlanır.
- (20) H.Z. Koşay, H. Vary, Güzelova Kazısı (1967) 1964 yılında, Koşay ve hiçbir arkeolojik deneyimi olmayan Vary tarafından kazılan höyüğün tümüyle prehistorik olduğu vurgulanır, ae, 6 vd. Kazı raporunda höyüğün kaç mimari tabaka içerdiği ya da kazı sonrasında belirlenen mimari tabakaların niteliklerinin de ne olduğu konusunda hiçbir bilgi yoktur. Buluntular tabakalaşmaya göre değil yükselti esas alınarak değerlendirilmiştir. Höyükte bulunan seramiğin tarihsel tanımları ise Pulur ve Karaz'da olduğu gibi salt "Kalkolitik" dönemle açıklanmıştır.
- (21) S. Başaran, V. Sevin, Bibliyografya, AnadoluAraş IV/V, 1976, 1977, 500.
- (22) W. Kleiss, H. Hauptmann, Topographische Karte von Urartu, *Amlran, Ergenzungsband 3* (1976) site no. 151-152.
- (23) Başaran, Sevin, ae, 500.

da ele geçen mızrak uçları ve kabzalı bronz hançerler²⁴ Azerbaycan bölgesindeki Son Tunç Erken Demir Çağı²⁵ buluntularıyla genelde benzerlikler gösterir²⁶. Pulur'un III numaralı mezarında bulunan bronz bilezikler, taş boncuklar, mezarların tarihlenmesinde önemli ip uçları vermektedir. 5-10 mm çapındaki boncukların, dilimlerine ayrılmışçasına çizilerek bezenmesi yönünden, benzerlerini yine Azerbaycan Son Tunç, Erken Demir Çağı örneklerinde bulur²⁷. Pulur bronz bileziklerinin daha gelişmiş biçimlileri, açık uçları hayvan başlı protomlu olarak ve boncukların he-

(24) Koşay, Vary, Pulur, Lev. XCII ve XCVII.

(25) Caferov'un notlarından edindiğim bilgilere göre, İran'da radyo karbon analizlerinin gösterdiği, C. Young, A Comparative Ceramic Chronology for Western Iran, 1500-500 BC, *IRAN III*, 1965, 83, İ.Ö. 1300'lere verilen Demir Çağlarının başlangıcı, Azerbaycan'da İ.Ö. 10. yüzyıllar içinde değerlendirilmektedir; Erken Demir Çağına tarihlenen, Haçbulak kurganlarında bulunan, basık yuvarlak gövdeli, kapalı ağız kenarı üç sıra yivli çömlekler, H.F. Caferov, H.P. Kesemenli, *AEA, Habermeler, Tarih, Felsefe ve Hukuk Seriyası*, 1979, No: 2, 79, Lev. 1/5 ve tek kulplu testilerin, ac, Lev. 1/4, aynıları, bu Çağın sonlarına tarihlenen Dilkaya mezarlarında bulunmuştur, A. Çilingiroğlu, *VII. KSTopl 1*, 1986, 85, Res. 13. Haçbulak mezarları da, Dilkayadakilere aynı şekil özelliklerini paylaşırlar; Caferov'un belirttiğine göre, ac, 75 vd., mezarların yan duvarları iki, baş duvarları bir sal taşı örülmüş, üstleri iki sal taşı ile örtülmüştür. Mezarların boyutları ise Dilkaya'dakilerle hemen hemen aynı ölçülerdedirler, ölüler mezara hoker biçiminde bırakılmışlardır. Haçbulak mezarlarının Dilkaya'dakilerden farklı olan tek yanı, ölü armağanları arasında bronz eşyanın varlığı ve bir arada bulunduğu demir eşyadan fazla sayıda oluşudur. Caferov, madeni materyalleri göz önünde bulundurarak, kurganları "İlk Demir (Erken Demir)" Çağına tarihlenmektedir, ac, 81 ve bu ifadenin tarihsel karşılığı ise İ.Ö. 9. yüzyıllardır. Haçbulak mezarlarına ilişkin mızrak ucu ve hançerlerin benzerleri, Azerbaycanın Kedebe; C.E. Helilov, Gerbi Azerbaycan'ın Tunç Devri ve Demir Devrinin Evvellerine Ait Arkeoloji Abideleri (1959), 92, Lev. XVII/7, Mingçeşevir; S.M. Gaziyev, *AMM Cilt I*, 1951, 10, Lev. a ve b, Vardanlı; Gaziyev, *AMM Cilt VII*, 1973, 154, Lev. III/4, 5, 6., Noratus ve Leninakan; A.A. Martirosyan, Armeniya v epohu bronzy i rannego zheleza (1964) 20 vd. lev. 82/3; 83., bölgelerindeki örnekler paralelinde İ.Ö. en erken X. ve VIII. yüzyıllar arasında tarihlenmektedirler. Karş., V.C. Piggot, The Iron Age in Western Iran, The Coming of the Age of Iron, 1980, 423.

(26) Pulur mezarlarında keşfedilen mızrak uçlarının tam paralelleri, Azerbaycan'da geniş yayılım alanı bulmuştur: Schaeffer, Stratigraphie. Fig. 260/22'deki Sialk mezar buluntusu; ac, Fig. 279/13'de gösterilen, Baştaşeni'nin 13 no'lu mezarından bir örnek; Taşköprü, ac, Fig. 228/1, örneği ve 18 no'lu mezar buluntusu olan, ac, 281/12'de gösterilen mızrak uçları ile Pulur nekropolünde gün yüzüne çıkartılan bronz ok uçlarının benzerleri, Schaeffer, ac, Fig. 227/15, 16, 17, 21; Fig. 260/16, ve Pulur baltasının, Koşay, Pulur, Lev. CX, benzer örnekleri, Schaeffer, ac, 217/22'de gösterilen Veri örneği; Fig. 222/c'deki Khodja-Daoud-Keupru baltası; ve ac, Fig. 226/6'daki Gagri buluntusu, Kafkasya Bronz'unun orta ve daha çok geç evreleri ile Demir Çağlarının erken evresi arasında tarihlenmektedirler. Pulur'un kabzalı hançerleri de, aynı bölge içinde kendilerine analogiler bulmakta, Schaeffer, ac, Fig. 217/1, 14 ve Fig. 227/10'daki Veri örnekleri; Tchila Kanè dolmen 4, Fig. 223; ve Chagoula Dere buluntuları Fig. 231; H.F. Djafarov, Svyazi Azerbaidjana so stranami Perednei Azii v epohu pozdnei bronzy i rannego jeleza/po archeologiceskim materialam Azerbaidjana (1984) 29 vd., Lev. II; ay, Drevneisie svyazi Azerbaidjanskikh blijnego Vostoka (1985) 7 vd, Res. 2'dekiler ve V. Eliyev, Azerbaycan., 97 vd. Lev. 19; 20'deki bu örnekler de Son Tunç-Erken Demir Çağına tarihlenmektedirler.

(27) Bronz bilezikler için b. Schaeffer, Stratigraphie. Fig. 281/1 ve 2; Fig. 283/11 ve 12; Burton Brown, Excavations in Azerbaidjan 1948 (1951) Fig. 29/1226 ve 1215; Eliyev, Azerbaycan. Lev. 22/2, 3, 5, 7, 14'de tanıtılan örnekler, tıpkı Pulur'dakilerde olduğu gibi sivriken, açık uçlu yapı sunarlar. Boncuklar için b. Schaeffer, Stratigraphie. Fi. 219/27, Lev. LX; Djafarov, Azerbaidjana. Lev. VII/7, 26, 32; VIII/10, 17, 24; Djafarov, Drevneisie. Res. 4. Pulur nekro-

men aynılarını Urartu eserleri arasında görmek mümkündür²⁸ ve bu gözlem Urartu bronz süs eşyalarının kökenini Urartu öncesi toplulukların sanatında aramızda gerekliliğinde yol göstericidir.

Pulur mezarlarında bulunan pişmiş toprak buluntular da tarihleme açısından belirleyici özellikler yansıtırlar. Koşay'ın da önemle üzerinde durduğu gibi, seramiğin renkleri tepedekilerden farklılıklar gösterir²⁹. Ancak Koşay, seramiğin renkleriyle belirginleşen bu ayrıcalığı dönem farkında değil de bunların salt ölü armağanı olarak amaçlandığında aramıştır³⁰. Her üç mezarda da ele geçen çömlek türü genel yapılarıyla, bugün Doğu Anadolu'da Erken Demir Çağı için "tipik" sayılan biçimleri tam olarak ansıtmazlar; bunu da seramik çokluğunun yöredeki yeterince tanınmamışlığına bağlamak gerekir. Mezarlarda ele geçirilen şişkin karınlı, dar dipli ve kalın astarlı Pulur çömleri ise, Azerbaycan'ın Son Tunç Erken Demir Çağı malzemeleri içinde paraleller bulurken, "Van-Urmiye boyalıları" adıyla da tanınan geometrik boya bezemeli çömlere de biçimsel yönden yaklaşılabılır; ancak bu yaklaşım da Pulur örneklerinde geometrik kazıma bezeklilerinin bile olmayışıyla sorun yaratmaktadır. Pulur'da değilse de, yüzey buluntuları ve 1987 yılında yapılan kazıların verdiği stratigrafik belgeler ışığında Son Tunç Erken Demir Çağı'nda yerleşimlere açık olduğu anlaşılan Sos höyüğün batısındaki düzlükte bulunan geometrik kazıma bezekli bir çömlek³¹ (Resim: 10), bu sorunu Erzurum çevresi düzeyinde çözebilecek niteliktedir. Eliyev'in yapıtında İ.Ö. II. bine tarihlenerek tanıtılan tek renkli bir çömlek³² (Resim: 11) biçimsel yönden Pulur çömlerini andırır³³ (Resim: 12).

polünde süs eşyaları arasında grup oluşturan bronz iğneler de bulunmaktadır. Bunlar yuvarlak ve topuz başlı, boğumlu ve üst kısımda kıvrımla delik oluşturanlardan oluşurlar. Azerbaycan'da bu gibiler, Schaeffer, ae, 422, Fig. 227/26-36'da gösterilen Vəri nekropolü örnekleri ve Pulur'da P. 78, 79'da (Lev. XC) tanıtılan, yalnız üst kısımda kıvrımla delik oluşturan tarzda kiler, Schaeffer, ae, Fig. 217/13; Fig. 281/3-10, İ.Ö. 1350-1100 ile ifade edilen Erken Demir Çağına tarihlenirler ve Kafkasya Bronzu'nun ikinci evresinde biçim oluşturan, ortadan delikli yalnız iğnelerden, Burton Brown, Azerbaidjan. 145, Fig. 29/1290, doğallıkla farklıdır.

(28) R.D. Barnett, *AnatST XIII*, 1963, 181, Fig. 34/2, 4, 7.

(29) Koşay, Pulur, 49.

(30) Koşay, Pulur, 49.

(31) S. Güneri, Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması, V. *ASTopl II*, 1987, 58 vd. Res. 2/1.

(32) Eliyev, Azerbaycan 143, Lev. 3/4.

(33) H.F. Caferov, Haçbulak Kentinde Dağılmış Kurgan Kebirleri, *AEA, Tarih, Felsefe ve Hukuk Seriyası*, 1979, No: 2, 79, Res. III/11. Gerek Pulur mezar çömlerinin gerekse bu tipe giren diğer çömlerinin en belirgin özellikleri, ağız ve dip çaplarına göre gövdenin çok geniş oluşu ve kalın bir astarla kaplanmış olmalarıdır. Caferov ve Kesemenli'nin, Hocalı-Kedebey kültürünü temsil eden Haçbulak kurgan malzemesi üzerinde yaptıkları araştırmalarda metal eserlerle birlikte bulunan seramik kaplar arasında şişkin karınlı bir çömlek üzerinde dururlar. Kurgana ait malzemeler İ.Ö. I. binyılın başlarına tarihlenirken, bu çömlek, taşıdığı özelliklerden ötürü Kayakent-Horoçayev kültürüne yaklaşılmakta. A.P. Kruglov, Severo-

Pulur mezarlarında ele geçen, basit ağız kenarlı düz dipli çanaklar³⁴ (Resim: 13) Karaz (Resim: 14) Pulur, Güzelova'da bulunan aynı tip çanaklarla bir küme oluştururlar. Ağız çapları 15-22 cm derinlikleri 5-10 cm arasında değişen bu çanaklar, düz ve yuvarlak profilli örnekler olarak kendi içlerinde stille açıklanabilecek biçimsel kümelere ayrılabilirler; bu çanaklardan salt altlıklı oluşlarıyla ayrılan, ancak gövde yapılarının onlarla yakın biçimsel ilişkiler içinde oldukları gözlemlenen kaseler aynı dönemlerin ürünleri olmalıdırlar. Erzurum çevresinde yaygın bir geleneğin temsilcileri oldukları anlaşılan bu yalın kase ve çanaklar kazı raporlarındaki bilgilere göre, höyüklerin üst katmanlarını karşılayabilecek yükseltilerde bulunmuştur ve bunlardan özellikle iki Güzelova buluntusunu* (Resim: 15, 16) anıtan Azerbaycan'daki benzerleri³⁵ (Resim: 17) ile Pulur örneğini (Resim: 18) çağrıştıran bir başka çanak (Resim: 19) Erken Demir Çağı'na tarihlenmektedir*. Pulur kazı raporunda P. 232 envanter numarasıyla gösterilen keskin omuzlu çanak (Resim: 20) Grup A-1 seramiğinin (Resim:) özelliklerini paylaşmaktadır. Bu kabın biçimsel yönden Urartu bronz kaplarına benzetilmesi mümkündür³⁶. Pulur ve Güzelova'dan bazı kapların ağız çevresinin yiv sıralarıyla vurgulanışının (Resim: 21, 22, 23) Azerbaycan³⁷ (Resim: 24, 25), Ermenistan³⁸, Güneydoğu Anadolu³⁹ ve Van⁴⁰ bölgesindeki Erken Demir Çağı merkezlerinde, özellikle vurgulanan bir yöntem olduğu bilinmektedir.

Konuya ilişkin olarak, Pulur mezar planlarına da burada kısaca değinmekte yarar görmekteyim (Resim: 26): Bunlar, düzensiz taşların üst üste konulmasıyla oluşturulan dikdörtgen tasarlı odalar biçimindedir⁴¹ ve Azerbaycan'da "taş kutu" diye anılan mezarların⁴² benzerleridir. A. Çilingiroğlu'nun Doğu Anadolu'da bilinen ilk Erken Demir Çağı mezarları olarak nitelediği⁴³ Dilkaya ve Pulur mezarlarının tasarda yakınlığı görüşü, ölülerin hoker türünde mezara bırakılma biçimiyle ağırlık kazanmaktadır.

Vostocni Kavkaz vo II-I tysyaceletiyah do N.Z., (1958) Res. 26; V.I. Markovin, Dagestan i gornaya Cecniya v drevnosti. M., (1969) 42, Res. 17. ve bu tür çömleklerin Kobüstan yerleşme yerlerinde analogiler buldukları belirtilmektedir: F.M. Muradov, Kobüstan v epohu bronzy (1974) 12 vd.

(34) Koşay, Pulur, Lev. XC, P. 268, P. 61 envanter numaralı kaplar.

(35) Eliyev, Azerbaycan. 80, Lev. 13 ve 14.

(36) R.D. Barnett, *AnatSt XIII*, 1963, 169, Fig. 23/1.

(37) Burton Brown, Azerbaidjan. Fig. 36/915, 356, 191, 643; Eliyev, Azerbaycan. 72 vd, Lev. 10/3, 9; 14/1 Caferov, Kesemenli, *AEA*, No: 2, Res. 1/5.

(38) V.S. Sorokin, Sledy drevneisego poseleniya u Karmir-Blura, *Sovietskaya Arheologiya*, 1958, No: 2, Res. 2.

(39) H. Hauptmann, *Keban I*, 1968, 91, Lev. 67/2; D. French, *VIII. KSTopl I*, 1986, 205 vd, Lev. 4/2, 6; V. Sevin, *AnatST 41*, 1991.

(40) b. dn. 8.

(41) Koşay, Pulur, 47 vd, Lev. XCIV; CIII.

(42) Eliyev, Azerbaycan. 75 vd.

(43) Çilingiroğlu, *VII. KSTopl*, 1985, 154.

Ancak Dilkaya'nın iri taşlardan oluşturulan küçük boyutlu mezarlarında birden fazla insan iskeleti bulunmasına karşılık⁴⁴ Pulur'da ölü gömme tek- tir, mezarlar daha geniş boyutlardadır ve çok sayıda ufak taşlardan yapılmıştır⁴⁵. Ayrıca Dilkaya'nın Erken Demir Çağı'na tarihlenen mezarların buluntuları içinde -demir iğne dışında-⁴⁶ bronz eşya yoktur. Bu iki mezar örneğine ilişkin seramikler arasında da ayrıcalıklar vardır. Örneğin Çilingiroğlu'nun Demir Çağı'nın erken evresine tarihedığı keskin profilli yivli kâseler⁴⁷, Pulur nekropolünde ele geçmemiştir. İki merkezin mezarları arasında göze çarpan farklılıklar Pulur'un Dilkaya'dan II. binyıl içerisinde biraz daha erkene verilebileceği olasılığı önerilebilir. Kazı raporlarına göre Pulur mezarları her ne kadar höyükle ilintili bir alan gibi görülememiş- se de, bu durumda bunların höyükteki olası ikinci bin katmanlarına bağ- lanmasının bir zorunluluk olduğu düşüncesindeyim.

Bu çalışmaya konu edilen en önemli parçalardan biri de Pulur kazı raporunda P. 572 envanter numarayla tanıtılan onarılmış çanak⁴⁸ (Re- sim: 27, 28). Kalın koyu kırmızı bir astarla kaplanması nedeniyle parçada çark izlerinin varlığı saptanamamıştır; ancak oldukça düzgün ve düzenli yapısıyla bu kabın elde yapılmış olması da düşünülemez. Olasılıkla çark- ta biçimlendirilmiş, daha sonra içine ve dışına aynı özenle çekilen kalın astar ve perdah çark izlerini yok etmiş olmalıdır. Belli belirsiz verilen çizgi kuşaklarla sınırlandırılmış basit ağız kenarı ile keskin omuz arasın- da yerleşik geniş bant bezeği, kazıma tekniği ile birbirini dik kesen ikili zig-zag çubuklardan oluşmakta, içleri çizgilerle doldurulmuş bu çubukla- rın sınırladığı alan sonuçta kabı çepeçevre kuşatan içi boş eşkenar dört- gen dizilerine dönüşmektedir. Omuz çizgisinin biraz üstüne yerleştirilen yatay delikli küçük tutamağın biri ve kabın oturacağı korunmuştur. Pulur kabının dibine düşülen not, bulunduğu yükseltinin 2.20 m olduğunu gös- termektedir. Koşay'ın "Kalkolitik" diye tanımladığı çanaklar sınıfına aldı- ğı Pulur kabı biçimsel ve teknik özellikleriyle III. bine ait olamaz. Olası- lıkla çarkta yapılmış bu çanak tiplerini Karaz seramiği içinde gösterme- nin bir dayanağı yoktur. Pulur'da sayıları az da olsa⁴⁹ buna benzer çanak- ların tümü Pulur kabıyla birlikte, Azerbaycan'da ve Kuzeybatı İran'da İ.Ö. II. binyılın ilk yarısında yaygın boyalı seramik kültürünün, izlenen binyılın ikinci yarısından itibaren kesintiye uğrayarak, yerini bıraktığı tek

(44) Çilingiroğlu, ae, 153 vd. Dilkaya mezarlarının Azerbaycan Haçbulak kurganları ile karşıla- ştırılması için b. dn. 25.

(45) Koşay, Pulur, 46 vd.

(46) Çilingiroğlu, ae, 155.

(47) Çilingiroğlu, VIII. KSTopl I, 1986, 85, Res. 14; 15.

(48) S. Güneri, V. ASTopl II, 1987, 57, Res. 2/2; 6; 6a.

(49) Pulur Kazı raporunda tanıtılan Lev. XXXII, P.3, P.6 ve P.7 ile Lev. XXXIII, P.232 (yanında yanlışlıkla P.571) envanter numaralı çanaklar İ.Ö. ikinci binyılın ikinci yarısının ağız kenarı çok yivli ve keskin profilli çanaklarının benzerleridir.

renkli seramik kültürü içinde önemli yer tutan, boyalıların bezeme anlayışına öykünür tavrıda geometrik kazıma bezemeler içeren kapların Doğu Anadolu'daki temsilcileridirler. Pulur kabının tarihlenmesinde ip ucu veren diğer bir unsur da kabın dip yapısıdır; içerlek diye tanımladığımız bu yapı biçimi Urartu çanaklarının tipik bir ögesi olarak bilinmektedir⁵⁰. Altın-tepe'de bu geleneği, kentin İ.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısına verilen Erken Dönem Urartu seramiği içinde görebilmekteyiz. Salt Urartu dönemi içinde, Urartu çömlekçiliğine özgü bir stil olarak yorumlayabileceğimiz bu özelliğin, daha İ.Ö. ikinci binyıllarda var olduğu ve sonraları Urartu kültürüne yansıdığı olasılığı önerilmektedir. Azerbaycan kökenli Son Tunç-Erken Demir Çağı'na tarihlenen bazı kaselerin⁵¹ (Resim: 29, 30) oturacakları -biraz farklı yapıda da olsa- Pulur kabındaki gibi içerlek olduğu gözlenmiştir.

Pulur nekropolü ile aynı döneme tarihlenebilir özellikleri bir arada içeren Pulur kabı, Urartu ve Ön-Urartu seramik gelenekleri arasındaki "taşıyıcılığa" ve Doğu Anadolu ile Transkafkasya arasındaki kültürel ilişkiye işaret etmesi bakımından, Doğu Anadolu'da şimdilik tek örnektir⁵². Görüldüğü gibi, Karaz, Pulur, Güzelova'nın hep "Karaz kültürleriyle" simgelenir olageldiğinden, bölgenin ikinci binyıl kültürleri ve Anadolu kronolojisi adına taşıdığı önem göz önüne çıkabilme olanağını bulamamıştır.

Erzurum çevresinde programladığım arkeolojik çalışmalara gelince⁵³, yukarda sözünü ettiğim höyüklerin kazılarında arta kalan kısımlarını (Resim: 31, 32) her fırsatta inceleme olanağı bulabildim. Bunların dışında kalan yerleşim birimlerinin tanımları da şöyledir: Erzurum-Hasankale yolunun 30. km sinde, yolun yaklaşık 500 m güneyinde yer alan Bulamaç Höyük (Resim: 33) 50x150x15 m boyutlar içerir. Çevredeki diğer büyük höyüklere göre fazlaca tahrip görmemiştir. Tepenin kuzeybatısındaki alanda yapılan kaçak kazılar, büyük bir Orta Çağ yapısının temellerini ortaya çıkartmıştır. Höyük çevresi, otlak, bataklık alanla çevrilidir. İlk araştırma sonuçlarına göre Küme B-1, son araştırmalarımda Grup A-1'de topladığım, çarkta yapılmış, keskin profilli çanak ve kâselerin büyük bir

(50) Urartu merkezlerinde gün yüzüne çıkartılan içerlek altlıklı kaseler için b. R.D. Barnett, *AnatSt XIII, 1963*, 165, Res. 15/1, 2; B. Ögün, *AA, 1967*, 439, Res. 16; K. Emre, *Belleten, 131, 1969*, Res. 12; Sorokin, *SA, 1958, No: 2*, Res. 12/4.

(51) Özde aynı ancak değişik stilde oluşturulmuş içerlek dipli kaseler için b. Eliyev, *Azerbaycan, 72, Lev. 9/3*.

(52) Pulur kabının, çağını tam olarak simgeleyebilecek stratigrafik bir belge olarak kabul edilmesi en son olasılıktır ve dolayısıyla ikinci binyıla tarihlenmesi varsayımdan öteye gitmeyecektir. Ancak, Sos kazıları bu örneği, katmansal belge olarak ikiye çıkartmıştır: Siyah yüzü, basit ağız kenarlı, omuzunda iki memecik bulunduran yalın çanak içerlek diplidir.

(53) "1990 yılı Doktora bursu" adı altında, Doğu Anadolu araştırmalarına parasal katkı sağlayan ARIT'e içten teşekkürler.

bölümü Bulamaç ürünüdür. Burney'in Doğu Anadolu'da yaptığı yüzey araştırmalarına ilişkin seramik parçaları üzerinde çalışan Russell⁵⁴ grupladığım malzemenin benzerlerini, İ.Ö. I. binyılın erken dönemi içinde değerlendirirken seramiğin toplandığı "G-G" grubuna degin açıklamasında, bölgedeki Urartu öncesi yerleşim birimlerinin ve seramiğinin yeterince tanınmadığına kısaca dikkat çekmiştir⁵⁵. Yapıttaki "G-G" seramiğinin özdeşi olduğunu düşündüğüm Grup A-1 seramiğinden (Resim: 1, 3)/ birçoğu Erken Demir Çağı'na tarihlenen bazı Dilkaya buluntularıyla karşılaştırılabilmektedir. İlk araştırmalarımda⁵⁶ bu gruba giren seramikleri kabaca ikinci binyılın ikinci yarısına görel olarak tarihlemiştim. Ancak ilerki bölümlerde de değinileceği gibi, 1987 yılında Erzurum Sos höyükte yapılan arkeolojik kazılarda, iki Orta Çağ tabakası altında saptanan kültür katında bu gibi parçalara çok sayıda rastlanmıştır.

Yaklaşık 50x150x18 m ölçüler içeren Uzunahmet Tepe (Resim: 34, 35) Erzurum-Hasankale demiryolunun 15. km sinde yer alan tren istasyonunun 300 m güneyinde aynı adla anılan köyün bitişiğindedir. Kuzey-güney doğrultuda tarla seviyesinden başlayarak giderek yükselen ve yaklaşık 50 m ye eriştikten sonra birden dikleşen tepenin 4-5 m kadar olan toprak dolgusu 35-40 m yükseklikteki bir kayalık zemine oturur. Tepenin tümüyle kayalık olan güney sırtı dik yamaçlarla ova seviyesine iner. Güneye bakan bu kayalık duvarda küçük oyukların⁵⁷ yanısıra, yer yer 3 m ye varan yükseklikte, düzeltilmiş ve işlenmiş kayalık birimler göze çarpar. Uzunahmet'in batı, güneydoğu sırtlarında yaklaşık 1x1.50 m boyutlarında toprak zemine oturtulmuş blok taşların varlığı gözlenmiştir (Resim: 36, 37). Her üç yönde de yan yana en fazla üç blok izlenebilmektedir. Taş birimleri, şüphesiz tepeyi kuşatan sur duvarlarının elemanlarıdır. Erken Dönem Urartu özellikleri yansıtan bu yapı kalıntıları, işlenmiş kayalık birimler ve burada toplanan bazı seramik parçaları, Uzunahmet'in Urartu döneminde yerleşim gördüğünün belgeleridir. Seramik buluntuları arasında, bu merkezin Urartu öncesinde de yaşandığını kanıtlayabilecek belgeler bulunmaktadır.

Erzurum'un 40 km batısındaki Kandilli'nin yaklaşık 4 km güneyinde bulunan Cinis Höyük (Resim: 38), Ortabahçe (Cinis) köyünün içinde yer alır. Diğer höyüklerde olduğu gibi burada tahrip söz konusudur (Resim: 39). Höyük bu güne kalabilen durumuyla ancak 46x50x8 m boyutlar içe-

(54) H.F. Russell, Pre-Classical Pottery of Eastern Anatolia, Based on a Survey by Charles Burney of Sites Along the Euphrates and Around Lake Van, BAR International Series 85 (1980) 79, Fig. 19.

(55) Russell, Pre-Classical. 80.

(56) S. Güneri, Erzurum. 51 vd.

(57) F. Işık, Şirinlikale, *Belleten* 200, 1987, 525, dn. 102.

rir. İlk yüzey araştırmalarında Cinis'te birkaç parça Urartu seramiği bulunmuştu. bu belgeler Cinis'te zayıf bir Urartu yerleşiminin işaretidir. Höyükte bulunan parçalardan biri altı delik çömleğin alt kısmıdır (Resim: 40). Koşay'a göre⁵⁸ yalnızca Pulur mezarlarına özęü olan bu çömleklerin bir benzeri de Erzurum Müzesi'nde Güzelova kazı buluntusu olarak sergilenmektedir (Resim: 41). Bu kap, hiçbir biçimsel ve teknik açıklama getirilmeksizin Güzelova kazı raporunda G. 291 envanter numarayla tanıtılmıştır. Tüm araştırmalar boyunca başta Pulur olmak kaydıyla Cinis, Aşkale, Alaca'da altı delik bu gibi parçalara rastladık. Pulur mezarlarında birlikte bulunduğu bronz eserlerin Transkafkasya'daki paralellere göre tarihlenen bu altı delik çömleklerin, ilk araştırma sonuçlarına göre Erzurum çevresinde yaygın bir tür olduğunu saptamış ve onların I.Ö. ikinci binin ikinci yarısına tarihlenmesi gerektiğine deęinmiřtim⁵⁹. Sos höyük kazılarında, tepede açılan 5x5 m lik ilk açmanın batı batısında 1.50 m lik derinlikteki III. tabaka ev zemini üzerinde bir sekiye yerleştirilmiş ve yıkılan duvarın etkisiyle ancak yarı yarıya korunmuş olarak ele geçen altı delik çömlek, ilk arařtırmalarımda⁶⁰ tanıtılmış olduğum örneklerin tüm özellikleriyle uyum içindedir. Cinis'te 1989 yılı araştırmalarında tepenin etrafını çeviren taş dizilerinin bir kısmını inceledik (Resim: 42, 43, 44). Resim: 38'de görüldüğü gibi höyük tahrip edilmiş ve yerine kullanım amacına yönelik düz alanlar oluşturulmuştur. Taş sıraları düzlük alanın başladığı yerden yaklaşık 100 m uzakta yer almaktadır. Höyüğün kuzeye bakan eteklerinde izlenen kısmı ekili alanla sınır oluşturmakta, bundan sonrasının köy yapılarıyla kesilmekte olduğu belirgin bir şekilde görülebilmektedir. Taş sırasının kalınlığı 1 m den fazladır, izlenebilen kesimlerde yerden yüksekliği ise 1 m yi aşmaktadır. İri ve küçük taşların birlikte kullanıldığı dizinin toprak altında kaldığı bellidir. Köylülerden edindiğimiz bilgiler, taş dizilerinin tepeyi çepe çevre kuşattığı ve höyük tahrip edilmeden önce meyilin bu taş sırasına kadar ulaştığı biçimindedir. Doğu Anadolu'da başka bir örneği olmadığından kesin bir tanıda bulunmak zordur, ancak çözümlenici düzeyde çalışmalarla, bu taş sıraları ile höyük arasında bir ilişki kurulabileceği inancındayım. Azerbaycan'da etrafı surlarla çevrilmiş höyüklere nice örnekler gösterilmektedir. Eğer bu kanıtlanabilirse Cinis, etrafı surlarla tahkim edilmiş sivil yerleşimlerin Doğu Anadolu'daki ilk örneğini oluşturabilecektir.

(58) Koşay, Pulur, 29. Altı delik çömleklerin bir diğeri de Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin ilgisiz bir bölümündekeyken F. Işık tarafından alınarak Arkeoloji bölümüne getirilen, burada Res. 12b'de tanıtığım örnektir. Abartılmış şişkin karnı ve dar altlığı ile türdaşlarının biçimsel ve teknik özelliklerini yansıtır. Kalın bir astarla kaplanmış ve çok iyi perdahlanmıştır. Yüzeyi yer yer kararmıştır ancak genel olarak kahverengimsi yüzeylidir. Bu çömleğin nereden ve nasıl getirildiğine dair somut bilgi edinilemedi.

(59) Güneri, Erzurum, 50 vd.

(60) Güneri, ae., Res. 8, 9, 10.

Erzurum çevresinde yer alan yerleşim birimlerinden biri de kentin 52 km batısında, Aşkale ilçesinin içindedir (Resim: 45). Yaklaşık 20 x 150x60 m ölçüler içeren tepe yerleşimi 50-55 m yükseklikte kayalık zemin üstüne oturmuştur. Benzeşiyor gibi görünüyorsa da, yüzey buluntuları, Aşkale'nin Uzunahmet'ten daha farklı yapıda olduğunu gösterir. Tepenin her yerinde yüksekliği aynıdır ve Uzunahmet'te bulunmayan siyah yüzlü seramik burada yoğundur. Aşkale'nin araştırmacıların gözünden kaçmış olması pek şaşırtıcı değildir, uzaktan bakılınca höyük izlenimi veren tepenin, yakından incelendiğinde kayalık bir yükseltiden başka bir şey olmadığı sanılmaktadır. Çevresinin yapılarla kuşatılmış olması ve hiç seramik vermeyişi yerleşme yerini tanımakta caydırıcı ve yanıltıcı olan diğer unsurlardır. Tepede yoğun biçimde siyah yüzlü seramiğin varlığı ancak dik sırtların aşınmasıyla ortaya çıkan kesitlerde gözlenebilmiştir. Toplanan çok az sayıdaki seramiğin tümü Erken Transkafkasya türünde, siyah yüzlü, kabartma desenlilerden oluşur. Ancak bunlardan biri, ilk bakışta "Karaz"ın köşeli kaplarını andıran siyah yüzlü parça çizi bezemeler içerir. Parçanın yüksek bölümünde yer alan bezemeler daha çok resimsel nitelik taşır. Türlü şekilde yorumlanabilecek bu çizgisel anlatım Karaz seramiğine yabancıdır⁶¹. Son araştırmalarda tepenin batı sırtlarında bir dizi taş temel saptanmıştır.

Alacahöyük (Resim: 46) Erzurum-Kandilli yolu arasında, yolun kuzeyindeki düzlükte yer alır. Yaklaşık 200 m uzunluğundaki höyük, çağdaş yerleşim birimlerine uzaklığı dolayısıyla fazla tahrip edilememiştir. Höyükte siyah yüzlüler fazla değildir; bunların arasında kabartma desenli olanların sayısı da azdır. Daha çok koyu kırmızı-siyah alacalı ve koyu kırmızı renkliler çoğunluktadır. Tepede, tek tırnaklı bir hayvanı model alan belki hayvan biçimli bir kabın ayak parçası bulundu. 4.2 cm lik taban genişliği, bastığı yeri iyi kavrayacak biçimde tasvir edilmiştir. Alaca, yalnızca bir kez, o da çok kısa bir süre ayrılarak araştırılan bölgenin tek höyüğüdür, buna rağmen, İ.Ö. II. binyılın ilk yarısını temsil edebilecek türdeki boyalı kapların ilk örneği burada bulunmuştur (Resim: 8/4). Alaca örneği ile birlikte, kentin Hınıs ilçesine bağlı Sarıveli köyünde bulunan boyalı bir çömlek⁶², Erzurum bölgesinin, Doğu Anadolu'da yayılım alanı bulan boyalı seramik kültürüne katılımının somut belgeleridir.

Kars bölgesinde yaptığımız çalışmalar, kentin güneydeki merkez köylerinden Azat'ta başlatıldı. Kars'ın 8 km güneyinde Azat deresinin kuzey kenarında, doğal bir tepe üzerinde kurulmuş Dündartepe Höyüğü ilk durak oldu. K. Kökten, 1952'de Kars'a ikinci kez geldiğinde Dündartepe-

(61) Güneri, ae, Res. 13.

(62) H. Karpuz, Hınısta Bulunan Transkafkas Tipi Boyalı Bir Çömlek, *TürkAD XXVI-2, 1983*, Res. 4-7.

de küçük kapsamlı sondajlar yapmış, tespit ettiği katmanlaşmayı ise, 1. Klasik Çağ, 2. Urartu, 3. Hitit, 4. Bronz ve Bakır Çağı olarak açıklamıştı⁶³. Çalışmalarının sonuçlarına göre de⁶⁴ Orta Anadolu ile bu bölgeler arasında kültürel bağ kurmaktaydı. Kökten, böyle bir düşünceye yönelişinin nedenlerini "Hititli" olarak tanımlamaya gittiği seramik çeşidinin arkasında aramıştır. Bu seramik türü gerçekten de Hitit seramiği ile karşılaştırılabilecek özellikler içermektedir. Ancak bu benzerlik olgusu dışında, Hitit kültürü ile çağdaş Doğu Anadolu kültürleri arasındaki ilişkiden söz etmenin başka bir bilimsel dayanağı yoktur. Kars bölgesinden derlediğimiz malzeme içinde yer alan bu seramik türünün benzer örnekleri karşılaştırmalı olarak İ.Ö. II. binyıllara, ancak Doğu Anadolu kültürleri içeriğinde verilebilmektedir.

Azat'ta, ağız kenar profili veren fazlaca yüzey buluntusu elde edemedik. Bu çalışmada tanıtılan parçalar Erzurum'da da yaygın olan başka bir kap türünü temsil etmektedir. Bunlar, kırmızı-gri-siyah alacalı, parlak yüzeyli, siyah ya da gri özlü çanaklardır. Aynı özellikleri taşıyan çok sayıda şekilsiz parçalar Azat'ta bu yaygın mal grubunun temsilcileridir.

Ardahan'daki araştırmalarımız, daha önceden hedeflenen, bu ilçeye bağlı Baştoklu köyünde gerçekleştirildi. Köyün 2 km kuzeyinde yer alan Kalecik denilen yer, yaklaşık 40 m yükseklikte doğal tepe üstü yerleşme yeridir. Batıda yer alan az meyilli düzlük geniş alan seramiğin bol izlendiği bölgedir. Tepenin kuzeyinde Kura ırmağının bir kolu olan Cot suyu akar. Baştoklu, çarkta yapılmış sarımsı kırmızı, kahverengi, koyu kırmızı-gri alacalı, iyi perdeli bir seramik türüyle temsil edilir. Bu doğrultuda Ardahan ile Azat arasında paralellikler kurulabilmektedir.

Kars-Ardahan karayolu üzerinde konumlanan Ölçek köyü bitişiğinde, yüksekçe bir tepede iyi durumda mimari kalıntılar saptandı. Kalıntıların mimari özellikleri ve tepede toplanan birkaç parça seramik yapının Urartu Çağı'na ait olabileceğini göstermektedir.

Erzincan'da ilk kez yaptığımız araştırmalar, kent merkezi ve Refahiye çevresinde yoğunlaştırıldı. Merkez Üzümlü'de, Üzümlü çayının kenarında, vadi içinde kurulmuş Kıldirik Höyük, kuzeydoğu-güneybatı yönde yaklaşık 83 m uzunlukta küçük bir yerleşim merkezidir. Altın-tepe'nin yaklaşık iki km kuzeyinde yer alan Kıldirik yoğun Erken Tunç Çağı yerleşmesidir. Siyah yüzü, kabartma desenli, kaba, iri kaplara ait parçalar, yuvarlak gövdeli ağız kenarı dışı kıvrık küçük çömleklerden kopma örnekler, koyu kırmızı, siyah saman katkılı kaba amorf parçalar Kıldirik'i temsil eden mal gruplarını oluştururlar.

(63) K. Kökten, *DTCFD Cilt. XI, Sayı. 1, 1954*, 204 vd.

(64) Kökten, *ac*, 204.

Altıntepe'nin yaklaşık 1 km batısında yer alan Saz Tepe (höyük), iki ayrı tepelikten oluşmuştur; yalnızca yüzey uzunluğu doğu-batı yönde yaklaşık 250 m dir. Otlak ve bataklık alanla çevrili Saz Tepe, Urartu ve Hellenistik Çağa ait seramik parçaları içermektedir. Refahiye'nin 14 km batısında Yurtbaşı köyünün yaklaşık 1 km güneyinde yer alan Tombul Tepe, tepe üstü bir yerleşme yeridir. Höyük doğu-batı yönde yaklaşık 200 m çaplı doğal yükseltinin üstünde konik şekilde oturmuştur. Buradan elde edilen çok az buluntunun hemen hepsi kaba elde yapılmış, saman katkılı, iri taşçıklı hamurlu, koyu renk özlü yüzeyleri perdahlı, kırmızı ve siyahlardan oluşur. Toplanan örnekler, Orta Anadolu ETÇ malzemesine yakın olduğu kadar, Erzurum, Kars kökenli Erken Transkafkasya seramiği ile de uyum içindedir.

Erzincan ilindeki ilk araştırmalarımızın son durağı, Refahiye'nin 12 km güneyinde derin bir vadi içinde yer alan Cengerli orman köyü idi. Köyün yaklaşık 1 km güneyinde, köyün kenarından geçen çayın yaladığı büyükçe bir kaya kütlesi yer almaktadır. Kütlenin kuzeyinde işlenmiş dik yüzeyler, basamak şeklinde birimler ve çanak biçimli düzgün oyukla göze çarpar. Burada ve kütlenin kuzey ve doğusuna düşen ekili alanda seramik boldur. Kırmızı ve devetüyü tek renkli Urartu kökenlilerin dışında, ağız kenarı yivli, kızıl kahve renkli iyi perdahlanmış ve kırmızı-gri alacalı perdahlı, tanı vermekte zorluk çekilen şekilsiz parçalar küçük bir grup oluştururlar. bunların arasında Şirinlikale ve Yaylagül buluntularına benzer parçalar mevcuttur⁶⁵. Saz Tepe, Kıldirik, Tombul Tepedeki kaba malzelerin paralelleri -ki bunlar ekili alanda yoğun bulunurlar- Cengerli seramiğinin genel türünü oluştururlar.

Seramik Tanıtımları

Resim: 1.

1. Erzurum, 461, 10 R 4/6, hamurunun renginde, perdahlı, alacalı, elde yapılmış.
2. Erzurum, Sos, içi dışı siyah, siyah özlü, perdahlı elde yapılmış.
3. Erzurum, Bulamaç, 202, 0.22, içi kahve-siyah alacalı, perdahlı, elde yapılmış.
4. Erzurum, Tuy, içi dışı kararmış, siyah özlü, elde yapılmış.
5. Erzurum, Bulamaç, kararmış, elde yapılmış.
6. Erzurum, Sos, içi, dışı kararmış, perdahlı, çarkta yapılmış.
7. Erzurum, Sos, kahverengi-siyah-gri alacalı perdahlı, elde yapılmış.

(65) Bu türde parçalar Geoy Tepenin en geç evresindeki ağız kenar üstü yivli kapları çağrıştırmaktadır: Burton Brown, Azerbaidjan. Fig. 41/156, 224.

8. Erzurum, Pulur, tümüyle indirgenmiş, çok düzgün yapılı.
9. Erzurum, Cinis, siyah-gri-kahverengi alacalı, perdahlı, elde yapılmış.

Resim: 2.

1. Erzurum, Bulamaç, tümüyle indirgenmiş, elde yapılmış.
2. Erzurum, Sos, pembemsi sarı hamurunun renginde, gri-siyah-sarımsı alacalı, iyi fırınlanmış, perdahlı, elde yapılmış.
3. Erzurum, Sos, pembemsi sarı hamurunun renginde, perdahlı, elde yapılmış.
4. Erzurum, Pulur, 2.5 YR 5/8 hamurunun renginde, perdahlı, elde yapılmış.
5. Erzurum, Pulur, gri-siyah alacalı, perdahlı, elde yapılmış.
6. Erzurum, Tuy, tümüyle indirgenmiş, beyaz taşçıklı, perdahlı, elde yapılmış.
7. Erzurum, Sos, sarımsı-gri-kırmızı alacalı, iyi perdahlı, elde yapılmış.
8. Erzurum, Sos, Ø.18, sarımsı-gri-siyah alacalı, perdahlı, elde yapılmış.
9. Erzurum, Pulur, Ø.14, sarımsı-gri-siyah alacalı, perdahlı, elde yapılmış.
10. Erzurum, Karaz, 2.5 YR 4/8, canlı kırmızı, iyi perdahlı, çizgi bezemeli.

Resim: 3.

1. Erzurum, Karaz, dışı canlı kırmızı, perdahlı, omuzu yivli, çarkta yapılmış.
2. Erzurum, Sos, koyu kırmızı, perdahlı, omuzu yivli, çarkta yapılmış.
3. Erzurum, Cinis, koyu kırmızı astarı dökülmüş, omuzu yivli, çarkta yapılmış.
4. Erzurum, Sos, içi dışı kızıl kahve, perdahlı, omuzu yivli, çarkta yapılmış.
5. Erzurum, Uzunahmet, koyu kırmızı, perdahlı, omuzu yivli, çarkta yapılmış.
6. Erzurum, Uzunahmet, kırmızı, omuzu yivli, çarkta yapılmış.
7. Erzurum, Cinis, kırmızımsı sarı perdahlı, omuzu yivli, iyi fırınlanmış, çarkta yapılmış.
8. Erzurum, Bulamaç, pembe hamurunun renginde, omuzu yivli, iyi fırınlanmış, çarkta yapılmış.
9. Erzurum, Pulur, 10 YR 6/4 hamurunun renginde, iyi fırınlanmış, basık bezek, çarkta yapılmış.

Resim: 4.

1. Erzurum, Sos, siyah **yüzlü**, içi pembemsi, çarkta yapılmış.
2. Erzurum, Tuy, siyah-kırmızı alacalı, perdahlı, çarkta yapılmış.
3. Erzurum, Şirinlikale, **açık-koyu kırmızı alacalı**, perdahlı çarkta yapılmış.
4. Kars, Olçek, Ø.29, pembemsi krem, perdahlı, çarkta yapılmış.
5. Erzincan Saz Tepe, koyu kırmızı-siyah alacalı, perdahlı, çarkta yapılmış.
6. Erzurum, Karaz, sütlükahve-gri alacalı, perdahlı, çarkta yapılmış.
7. Kars, Ardahan, Kalecik, gri perdahlı, çarkta yapılmış.
8. Kars, Ardahan, Kalecik, koyu kırmızı astarlı, çarkta yapılmış.
9. Kars, Ardahan, Kalecik, kırmızımsı sarı, perdahlı, çarkta yapılmış.

Resim: 5. .

1. Erzincan, Saz tepe, Ø.18, siyah-kahve alacalı, mat, çarkta yapılmış.
2. Erzincan, Saz tepe, Ø.28, koyukahve-gri alacalı, çarkta yapılmış.
3. Kars, Ardahan, Kalecik, 7.5 YR 7/4 pembe hamurunun renginde, çarkta yapılmış.
4. Kars, Ardahan, Kalecik, Ø.20, gri-siyah alacalı, çarkta yapılmış.
5. Erzurum, Sos, Ø.17, gri-siyah-sütlükahve alacalı, çarkta yapılmış.
6. Kars, Ardahan, Kalecik, açık kahve hamurunun renginde çarkta yapılmış.
7. Kars, Azat, Dündartepe, kırmızı-gri-siyah alacalı, perdahlı, çarkta yapılmış.
8. Kars, Ardahan, Kalecik, kırmızı-gri-siyah alacalı, perdahlı, çarkta yapılmış.
9. Kars, Ardahan, Kalecik, kırmızı-kahve-gri alacalı, perdahlı, çarkta yapılmış.
10. Kars, Azat, Dündartepe, Ø.19, açık kahve-gri alacalı, perdahlı, çarkta yapılmış.
11. Erzurum, Alaca, kırmızı-kahve-gri alacalı, perdahlı, çarkta yapılmış.
12. Erzurum, Alaca, kırmızımsı kahve, perdahlı, çarkta yapılmış.
13. Kars, Azat, Dündartepe, kırmızımsı sarı hamurunun renginde, perdahlı, çarkta yapılmış.

Resim: 6.

1. Kars, Ardahan, sarımsı, perdahlı, çarkta yapılmış.
2. Erzincan, Saz Tepe, kırmızı-siyah alacalı, elde yapılmış.
3. Kars, Ardahan, Kalecik, sarımsı gri alacalı, perdahlı, çarkta yapılmış.
4. Kars, Ardahan, Kalecik, kırmızı-gri alacalı, iyi perdahlı, elde yapılmış.
5. Kars, Ardahan, Kalecik, 7.5 YR 6/6, kırmızımsı, iyi perdahlı, çarkta yapılmış.
6. Kars, Ardahan, Kalecik, 10 R 4/6, kırmızı-siyah alacalı, iyi perdahlı, çarkta yapılmış.
7. Erzurum, Sos Ø.22, 7.5 YR 6/4 hamurunun renginde, perdahlı, çarkta yapılmış.
8. Erzurum, Sos, sarımsı-siyah alacalı, perdahlı, çarkta yapılmış.
9. Erzurum, Sos, soluk kırmızı-gri alacalı, perdahlı, çarkta yapılmış.

Resim: 7.

1. Erzurum, Sos, mor siyah, iyi perdahlı, çarkta yapılmış.
2. Erzurum, Sos, Ø.22, siyah yüzlü, iyi perdahlı.
3. Erzurum, Alaca, Ø.20, pembe, iyi perdahlı, çarkta yapılmış.
4. Erzurum, Bulamaç, pembe, iyi perdahlı, çarkta yapılmış.
5. Kars, Ardahan, Kalecik, açık kahve, iyi perdahlı, çarkta yapılmış.
6. Erzurum, Uzunahmet, açık kahve, perdahlı, çarkta yapılmış.
7. Kars, Ardahan, Kalecik, kırmızımsı, perdahlı, çizgi bezek.
8. Erzurum, Uzunahmet, koyu kırmızı, perdahlı, çizgi bezek.
9. Erzurum, Bulamaç, kırmızımsı, perdahlı, çizgi bezek.
10. Erzurum, Aşkale, kahve-siyah alacalı, çizgi bezek.
11. Erzurum, Bulamaç, kırmızı-siyah alacalı, çizgi bezek.

Resim: 8.

1. Erzurum, Sos, gri hamurunun renginde, kazıma bezek.
2. Kars, Azat, Dündartepe, siyah yüzlü, çizgi bezek.
3. Erzurum, Sos, baskı bezek.
4. Erzurum, Alaca, kırmızı-gri-siyah alacalı yüzeyli, iyi perdahlı kırmızı ve sarı fon üzerine koyu kahve çizgiler.
5. Erzurum, Tuy, kırmızı yüzlü, çizgi bezek.

Seramik Grupları

Keskin profilli çanakların toplandığı Grup A-1⁶⁶ örneklerinin (Resim: 1/1-6) ağız kenarları bant biçiminde dışta kalınlaştırılmıştır.

Uç noktaya doğru ağız kenar profili incelemekte en uçta bir noktada bitmektedir. Elde yapılmış olmalarına karşın yapıları muntazamdır. Ağız kenarlarındaki bant dışında, parçalar homojen yapı içerirler, bant her zaman düzgün değildir, ancak sıradan bir işçilik de yansıtmazlar. Grubu oluşturan örnekler -biri (Resim: 1/1) dışında- genellikle iyi fırınlanmışlardır, çoğu tümüyle indirgenmiştir. Grup A-2 örnekleri (Resim: 1/7-9; 2/1-5) ağız kenarları dışta yuvarlakça kalınlaştırılmış çanakları temsil ederler, Resim: 2/1'deki parçanın profili biraz farklıdır. Parçaların tümü iç ve dış yüzeyleri- perdahlıdır. Aynı grubun örnekleri olduğu halde bazı çanaklar (Resim: 2/2-5) çok iyi fırınlanmışlar, buna karşılık Resim: 1/8 ve 2/1'deki gibiler ise tümüyle indirgenmiştir. Ayrıca Sos III örneklerinin analizleri de göstermiştir ki, bu dönemin seramik yapımında birden fazla fırınlama tekniğine tanık olunmaktadır. Grupta ve diğer gruplarla olan ilişkilerde değişmeyen ortak yön perdah işlemidir. Omurgalı çanakların Grup A-3'e giren örnekleri⁶⁷ (Resim: 2/6-10) "S" yanaylıdır, ağız kenarlarının dış tarafları keskin hatlıdır. bir örnek dışında (Resim: 2/6) genellikle iyi fırınlanmışlardır, parçaların tümü perdahlıdır. Hamurlarında orta incelikte kum katkısı vardır. Bu yazıda tanıtılan ve tanıtılmayan diğer parçalara göre, bu gruptaki parçaların yüzeylerindeki renk ağırlığı sarımsı-gri-siyah alacalı tonlardır. Karaz'da bulunan bir parçanın (Resim: 2/10) içi ve dışı aynı özenle, canlı kırmızı renkte kalın bir astarla kaplanmış, çok iyi perdahlanmıştır. Dış yüzündeki bezeme, kazıma tekniği ile yapılmış, çizgilerin içleri ise beyaz macunla sıvanmıştır. Kâsenin ağız kenarının hemen altında başlayan zig-zag çubukları kabı çepre çevre kuşatacaktır. İçi taralı zig-zag çubukları motifi, diğer grup örneklerinde de görüldüğü gibi yörede yaygın bezeme anlayışının tipik bir unsurudur. Grup A-4'ü oluşturan kapların diğer alt gruplardan ayrılan yanı çarkta yapılmış olmalarıdır. Parçaların kendi aralarındaki ortak özelliklerinden biri de omuzlarında bulundukları bir ya da birden fazla yivlerdir (Resim: 3/1-9). Taşıdığı biçimsel ve teknik özellikleri nedeniyle bu alt grupta incelenen çanağın (Resim: 3/9) omuz çizgisi üzerinde çift sıra baskı bezek bulunur. Grup A-4⁶⁸ seramiği yalın yapı gösterir, yukarıda diğer gruplarda tanıtılan örneklerin tersine iyi perdahlı değildirler, ancak daha iyi koşullarda fırınlanmışlardır, bazıları (Resim: 3/6, 8, 9) hamurlarının renginde mat yüzeyli-

(66) Ağız kenarları dışta-bant gibi- kalınlaşmış profilli kaplar, burada Grup A-1 ve Grup A-2'de toplanmıştır. Bu gibilere Haftavan Tepe VI'da rastlanmaktadır: M.R. Edwards, Excavations in Azerbaidjan (North Western Iran) 1: Haftavan, Period VI (1983) Fig. 107/1-5.

(67) Edwards, ae, Fig. 95/10, 12: 96/4, 9: 98/2, 4: 99/1, 3: 102/1, 7 ve Fig. 97/1, 5.

(68) b. dn. 67.

dir. 1986'da yapılan araştırmalarda bu tip parçalar Küme B-1'de toplanmıştı. Bu yazıda tanıtılan Grup A-4 seramiği Küme B-1'deki-lerle aynı özellikleri paylaşmaktadır. Grup A-5'i oluşturan kapların ağız kenar üstleri, dışa uzantılı yere paralel düzleřtirilmiřtir⁶⁹ (Resim: 4/1-5). Genelde, omuzda profil kalındır. Tümü çarkta yapılmış bu parçalar özensizlik yansıtırlar. Kimilerinin yüzeyinde enine kalın perdah izleri görülür (Resim: 4/2, 5), kimisinde ise (Resim: 4/4) yüzey mattır. Hamurlarında, yapım sırasında iyi işlenmediğinden, yer yer hava kabarcıklarının bıraktığı boşluklar görülür. Burada tanıtılan ve tanıtılmayan buna benzer örneklerin bir ortak özelliği de yüzeylerinin siyah-koyu kırmızı alacalı olmasıdır.

Omurgalı kaplardan sonra ikinci ana grubu oluşturan çanakların omuzları yuvarlak profillidir; yukarı doğru kalınlaşan ağız kenarları yere paralel düzleştirilmiştir (Resim: 4/6-9), tümü çarkta yapılmıştır. Erzurum ve Kars'ta şık rastlanan bu tip kaplar iyi fırınlanmışlardır, tanıtılanların biri (Resim: 4/8) dışında, fırınlama tekniğinin getirdiği küçük değişiklikler bir yana, kapların yüzeyleri hamurlarının rengindedir (Resim: 4/8). Örneğinin içi pembe hamurunun renginde, dışı ise ağız kenar üstünden başlayan koyu kırmızı astarla kaplanmıştır. Ardahan ve Erzurum çevresinde, sarımsı ya da pembe ile koyu kırmızının karşılaştığı başkaca örneklere de rastlanmıştır. Grup B-2'yi oluşturan parçalar, Erzurum, Kars, Erzincan'da, bir önceki grupdakilerden sonra en şık rastlanan kap türünün (Resim: 5/1-13) temsilcileridir. Bunların ağız kenar üstleri yere paralel düzleştirilmiştir. Genel olarak biçimlerinde muntazamlık izlenir. Hamurları iyi elenmiştir, ancak çoğunda hava kabarcıklarının oluşturduğu küçük boşluklar görülür. Çok düzgün olmalarına karşın, hiç birinde çark izi olabilecek bir belirti yoktur. Araştırma bölgesinde elde yapılmış kaplar genel olarak zaten düzgün olmadıkları için herhangi bir kuşkuya yer bırakmazlar. Çarkta hazırlanmışların ise hemen tümünde, çark izi aramaya gerek göstermeyen diğer yapısal unsurlar, tanıda ip uçları vermektedir. Bir grup vardır ki, bunları tanımlamakta güçlük çekilebilir. Bu grupta gösterilen parçalardan bir kaçıının (Resim: 5/2, 4; 5, 9) çarkta yapıldığı gerçektir. Diğerleri ise çarkta yapılmış kadar düzgündür ancak elde de yapılmış olabilirler. Erzurum'da, Erken Transkafkasya türünde kapların bazı gruplarında şaşırtıcı düzgünlükte örneklerin varlığını ve sorunun bu gelenekçi kültür bölgesinin sürekliliğinde değerlendirmek gerektiğini de unutmamak lazımdır.

B-2 grubunu temsil eden kapların yüzeyleri hamurlarının renginde çoğu zaman perdahlıdır, bazıları düzeltilmiş mat yüzeylidir. Burada gösterilenlerin perdahları birkaçı (Resim: 5/8, 12) dışında, mükemmel değildir. Grup B-2'de yer alan ve benzeri diğer parçaların yüzeyleri kırmızı-

(69) Grup A-5'in ilk parçasının Haftavan VI'daki benzerleri; Edwards, ac, Fig. 121/4 ve 121/1.

gri-siyah alacalıdır; canlı kırmızıdan siyaha dönen renk tonları yüzeylerde homojen değildir, çoğunda kırmızı diğer tonların yanında ağırlıktadır. Bu alacalanma rastlantı olabileceği gibi istenerek oluşturulmuş bir bezeme anlayışını da çağrıştırmaktadır. İçe kıvrık, basit ağız kenarlı, yuvarlak gövdeli çanakları içeren Grup B-3 örnekleri -iki parça dışında (Resim: 6/2, 4)- çarkta yapılmıştır. El yapımı olanlar düzgün yapı içerirler. Hamurları iyi elenmiştir. Genel olarak iyi fırınlanmışlardır. B-2'dekiler gibi yüzeyleri kırmızı-gri-siyah, kimi zaman daha açık tonlarda alacalıdır. Fonksiyonel olarak, Anadolu'da her çağda kullanım alanı bulan basit ağız kenarlı yalın çanakların, burada incelenenlerine Kars, Erzurum, Erzincan'da sıkça rastlanmıştır. Grup B-4 örnekleri⁷⁰, ağız kenarları dışta kalınlaştırılmış, tekniği yüksek çanaklardır (Resim: 7/1-6). Çok iyi perdahlı parçalarda, ağız kenarlarının hemen altına doğru belirgin bir incelme görülür. İki Sos örneği (Resim: 7/1-2) diğerlerine oranla daha üstün tekniğe sahiptir. Görünümlerinin mükemmel olmalarına rağmen çok iyi fırınlanmamışlardır. Bu tür kaplar bölgede pek sık görülmezler.

Kazıma, çizgi, baskı ve boya bezemeli parçaların sayıları, diğerlerine oranla çok fazla değildir. Bunlardan bir kaçı (Resim: 7/9, 11; 8/2, 5) küçük kaplar üzerinde çizgi bezemelerdir⁷¹. Vazo türü kaplardaki bezemeler kazıma tekniği ile yapılmıştır (Resim: 7/8, 10; 8/1). Baskı bezekli parça da (Resim: 8/3) çömlek türü bir kaba aittir, süslemenin bulunduğu alan sarımsı hamurunun rengindedir, alt kısım kırmızı astarlıdır. Boya ile nakışlı parça ise, bu güne kadar ele geçen tek örnektir (Resim: 8/4). Şişkin karınlı çömleğin omuz-boyun kısmından bu parçada fon, kabın asıl rengi olan koyu kırmızıdır, üzerinde bezeme bulunan sarımsı diyagonal bandın eni hakkında ölçü vermek mümkün değildir. Kırmızı fon üzerine çekilen sarımsı bantın üst kısmına siyaha yakın kahverengi ile işlenmiş dalgalı çizgi, altına ise fisto saçak motifi yerleştirilmiştir. Bantı ikiye ayırdığı anlaşılan kırmızı kalın hatın yalnızca küçük bir bölümü korunabilmiştir. Sarımsı fonun alta doğru devam ettiğini gösteren izler vardır. Kabın yüzeyi iyi perdahlıdır, boya bezemeli bölümler de ayrıca perdahlanmıştır. Diğer tek renkli örneklerde olduğu gibi, boyalı parçanın esas fonu, koyu kırmızı-gri-siyah alacalıdır.

Bu yazıda, 1986 yılından bu yana Erzurum, Erzincan, Kars bölgelerinde programladığım yüzey araştırmaları sırasında, yerleşim birimlerin-

-
- (70) Grup B-4 örnekleri, Haftavan Tepe VIB, tek renkli seramiğinin yaygın bir türünü oluşturan "Type 5 Bowl" kaseleriyle benzeşirler: Edwards, ae, Fig. 105/2, 15, 16.
- (71) Bölgede çok sık rastlanan, içi diyagonal taralı üçgen ya da üçgen dizileri motifi, Azerbaycan yöresinde Son Tunç, Erken Demir Çağların sevilen bir çizi bezeme unsurudur: Beştaşeni'de şişkin karınlı bir çömlekte, boyundan itibaren başlayan üç sıra içi taralı üçgen dizisi, Schaeffer, Stratigraphie. Fig. 281/2. Diğer bir Beştaşeni Safarharab buluntuları içinde, Schaeffer, ae, Fig. 276/4, birbirinden kopuk içi taralı üçgen dizileri bir çömleğin omuzunu süslüyor.

den topladığım seramik parçalarının genel değerlendirmesi ve buna bağlı olarak, Erzurum'da daha önce yapılmış olan arkeolojik kazıların eleştirileriyle, bölgede sanıldığı gibi tersine hiç de zayıf gibi görünmeyen İ.Ö. II. binyıl kültürlerine ait maddi belgelerin saptanmasına yönelik çalışmalarımın toplu sonucunu vermeğe çalıştım. Erzurum'un doğu kesimleri ile, genel anlamda Kars ve Erzincan, programım kapsamında henüz yeterli araştırılabilmiş değildir. Bu nedenle gösterdiğim seramik gruplarının, bölgenin gerçek arkeolojik dokusuna ilişkin yoğunlaşmayı tam olarak yansıtabileceklerini baştan belirtmek gerekecektir. Buna karşın toplanan veriler, her üç bölge arasında III. binyıldan beri süregelen hareketliliğin ikinci binyılda da süregittiğini kanıtlayabilecek ip uçları niteliği taşımaktadır. Bu bölgenin aynı tarihsel coğrafya içinde kabul edilen Transkafkasya ve İran'daki çağdaş kültürlerle olan katılımının boyutlarına gelince: Çok iyi bilindiği gibi Erzurum, Kars yöresi, Tunç Çağ'ları boyunca Transkafkasya'dan Anadolu'ya yönelen halk hareketlerinin Kafkasya kapısındaki Mezopotamya'ya geçit veren kuşağında konumlanmıştır ve bu nedenle II. binyıldaki kültür akışından etkilenmemiş olması düşünülemez. İki bölge arasında seramikte paralellikler kurulabilmektedir. Omuzları zig-zag ve içi diyagonal taralı üçgen dizisi kazıma bezemeli kaplar, omuzu memecikli yalın kâseler, şişkin karınlı kalın astarlı el yapımı çömlekler gibi İ.Ö. II. binyılın ikinci yarısını temsil eden kap türlerinin bölgedeki yaygınlığı, derlenen yüzey malzemeleriyle kanıtlanmış, Sos kazıları sonrasında elde edilen stratigrafik belgelerle de varsayımlar sistematiğe oturtulmuştur. Yukarıda sözünü ettiğim örgelerin her bir türünü üzerlerinde bulunduran örneklerin Sos Höyük kazılarında, III. tabaka seramiği arasında bulunmuş olması önemli bir keşiftir. Höyüğün en yüksek kesiminde açılan 5x5 m lik açmalarda, ilk iki Orta Çağ tabakası sonrasında, 1.50 m lik derinlikten itibaren yangın tabakasıyla karşılaşmıştır.

Zemine ulaşıldığında, dikdörtgen bir salon ve ona bitişik odalardan oluşan yapıyla karşılaşmıştır. Açmaların birleştirilip genişletilmesiyle III. tabaka yapısının yarıya yakın bir kısmı açığa çıkartılmıştır. Altı delik çömlek, salonun batı duvarına bitişik bir seki üzerinde bulundu. Sos III, bu eserle, mezar eşyaları arasında altı delik çömlekleri de bulunduran Pulur nekropolüne bağlanmakta dolayısıyla, daha çok bronz hançerlerin, bronz bilezik ve diğer süs eşyalarının Transkafkasya'daki paralellere göre, İ.Ö. II. binin ortalarına ya da ikinci yarısının başlarına tarihlenmesi gerekmektedir. İlk araştırmalarımda Küme B-1 ve Küme B-2'de topladığım, keskin profilli, elde ve çarkta yapılmış kâselerin tümü değil ama büyük bir kısmı Sos III'te kendilerine analogiler bulabilmişlerdir. Bu kültür katının tipik kap profillerinden biri de, bu yazıda Grup B-4'te tanıttığım, çarkta yapılmış, iyi fırınlanmış, ağız kenarı dışta kalınlaştırılmışlarındırlardır. Siyah, koyu yüzü, koyu kırmızı, çok iyi perdahlı görünüm yansı-

tan bu tür profillere, Kuzeybatı İran'da Haftavan Tepenin VIB tabakasında rastlamaktayız⁷². Sos III'te yaygın diğer kap türünü, Grup B-1 ve Grup B-2'de tanıttığım, ağız kenar üstü yere paralel düzeltilmiş iri kaplar ve çanaklar oluşturur⁷³. Kazılarda III. tabaka malzemesi olarak çıkartılan sayısız parça içinde yaptığım sayımlamaların diğer önemli bir sonucu da, siyahtan koyu kırmızıya ya da siyahtan açık kahverengiye doğru, seramik yüzeyinde belirgin bir alacalanmanın gözlemidir. Sözü edilen grup aynı zamanda çok iyi perdahlı ve ileri teknikle yapılmış kaplardan oluşur. Çok iyi bilindiği gibi, türlü nedenlere bağlı olarak, fırınlanırken bazı kaplar yanlışlıkla kısmen ya da tümüyle küle gömülmüş veya kapların üzerine yanmamış yakıt parçaları düşmüş olabilir ve benzeri başka olaylar sonucunda kabin yeterince oksijen almayan bölümleri kararır. Böylesine alacalanmalar rastlantı olabileceği gibi, istenerek de sağlanmış olabilirler⁷⁴. Bu gözlem dikkate alınır, Sos III'te ve yüzey malzemesinde sık rastlanan bu olgunun, istenerek yapılan bir bezek unsuru olabileceği düşünülebilir; ancak daha da önemlisi, yörede yaygınlığı saptanan "alacalılar"ın kendilerine stratigrafik paraleller bulmuş olmalarıdır.

İ.Ö. II. binin ilk yarısını temsil ettiği öngörülen boyalılar ise Doğu Anadolu'da ilk kez Van-Tilkitepe kazılarında bulunmuştur; Elmalık yüzey buluntuları içinde bir kaç boyalı parçanın da aynı grupta değerlendirilmesi gerektiği savunulmaktadır. Son araştırmalarımda, Erzurum-Alacahöyük'te bulduğumuz boyalı büyükçe bir parça, hiç şüphe yok ki sözü edilen bu boyalı seramik kültürünün bir ürünüdür⁷⁵. Ancak ne var ki, bu tek parçalık yüzey buluntusu, bundan sonra yapılacak araştırmaları yönlendiren ve beklentilere umut verici katkısından öte bölgede boyalı seramik kültüründen söz edilmesi için elbette yeterli bir dayanak değildir.

Görüldüğü gibi, Doğu Anadolu'nun kuzeyindeki araştırmalarımız, başlangıçta belirtilen amaçlarına ulaşmıştır; bundan sonrakiler de ancak örneklerin çoğaltılması içeriğinde, bölgede yeni kazıların başlatılmasına dek sürdürülecektir.

(72) b. dn. 70.

(73) Bu tür çanak ya da kaselerin benzerleri için b. Edwards, ae, Fig. 124/13.

(74) G. Arsebük, Altınova'da Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Prehistorya Kürsüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi (1974) 19 vd.

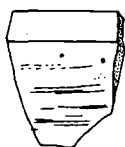
(75) Alaca kökenli boyalı çömleğin omuzundaki boya nakışları, Haftavan Tepe VI B'nin daha çok erken evrelerinde yaygın olan dalgalı hatlar ve fisto saçak motifleriyle karşılaştırılabilir: M.R. Edwards, The Pottery of Haftavan VI B (Urmia Ware), *IRAN XIX, 1981*, Fig. 15 ve 16.; Edwards, Azerbaidjan. Fig. 86'daki Tip. 3, 4 ve 6a kaseleri ve Fig. 82. Haftavan VI B boyalıları içinde, tanıtılan örneklerde, fisto saçak motifi tam olarak yoktur. İ.Ö. 2. binyılın başlarını da içine alan Geoy Tepe "D" evresindeki boyalılarda yine dalgalı hat örgesi egemendir: Burton Brown, Azerbaidjan. Fig. 22/1056 ve diğer örnekler. Alaca örneğindeki bezemenin hemen aynısı Geoy Tepenin yine "D" evresine ait edilen, ancak bir çanak üzerinde görülmektedir: Burton Brown, ae, Fig. 20/1640.

GRUP

A-1

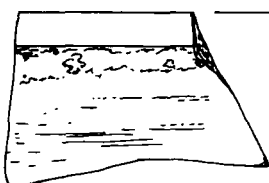
1

2

3

4

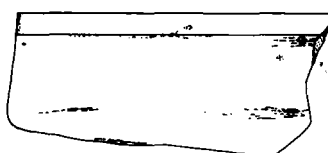
5

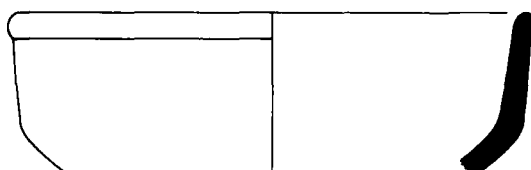
6

7

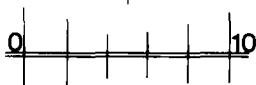
8

9

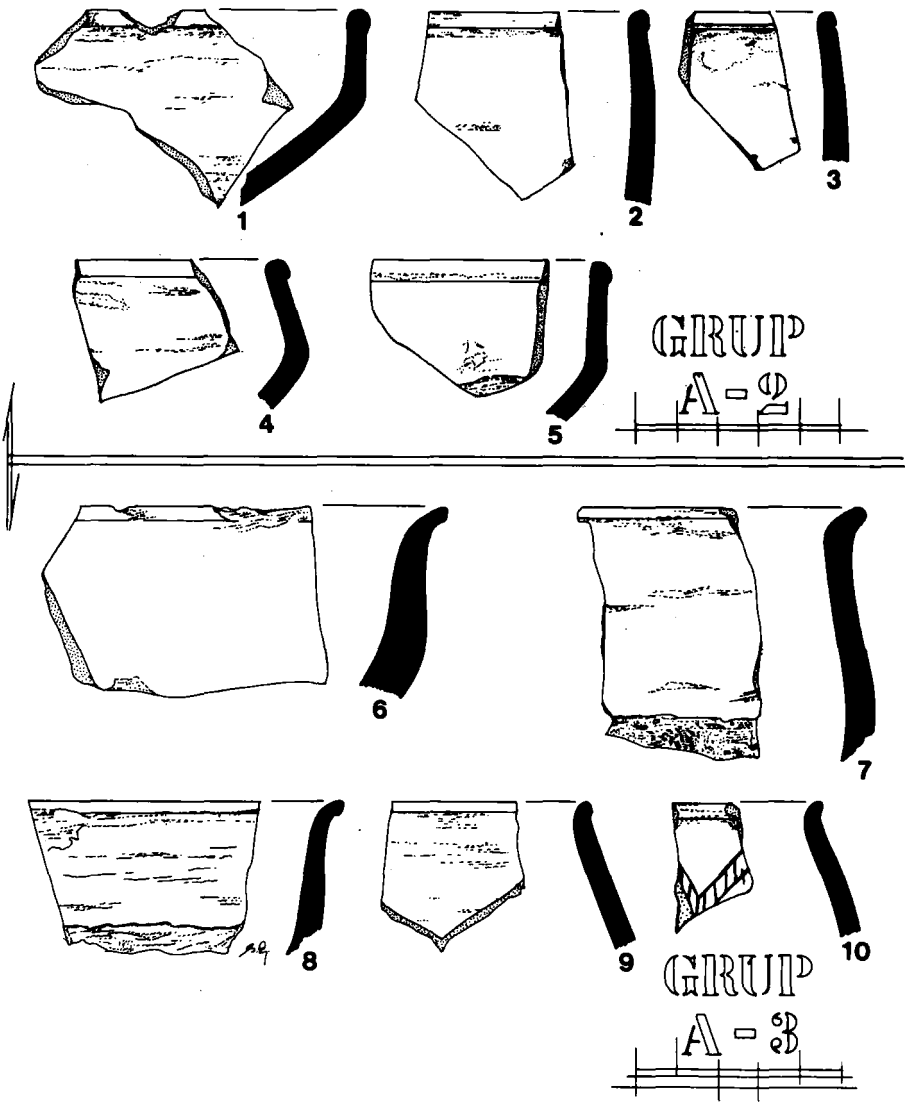
SG

DAA '90

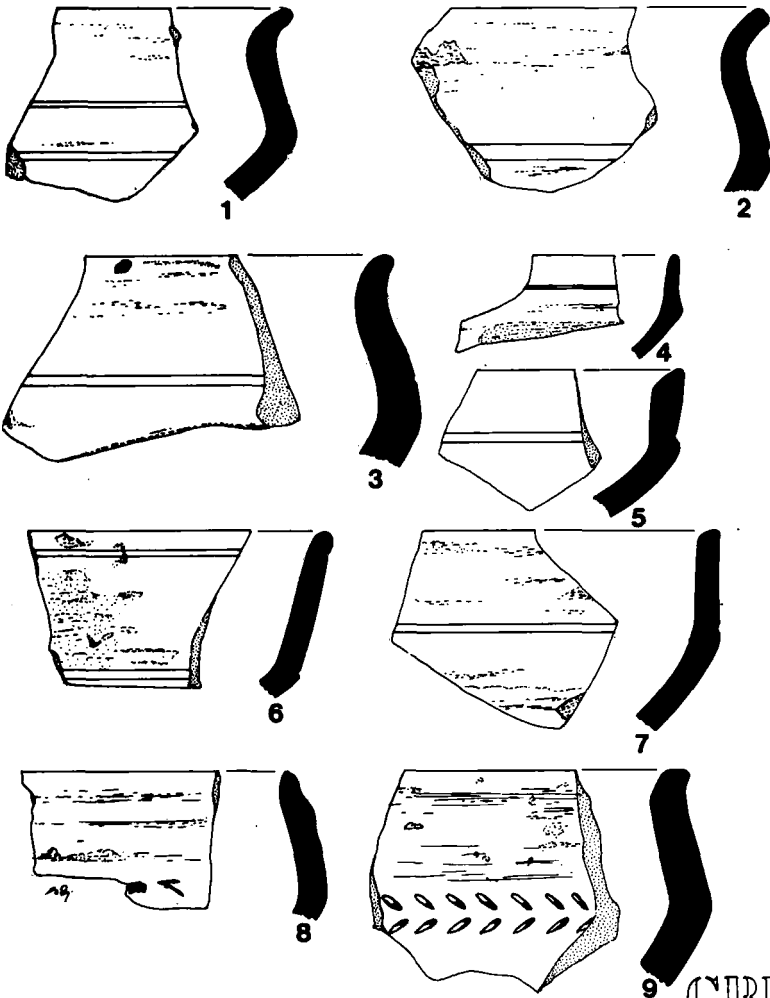

Resim: 1

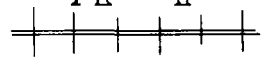

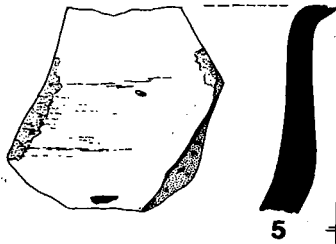
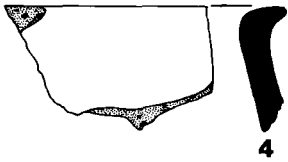
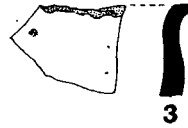
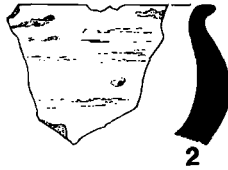
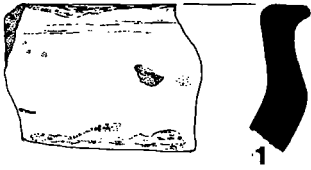
Resim: 2

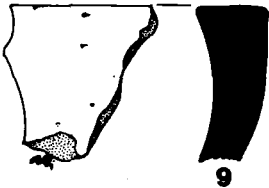
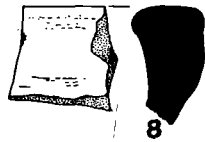
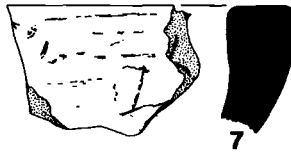
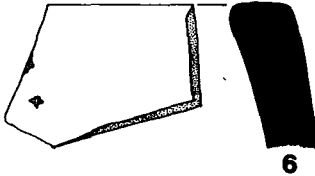
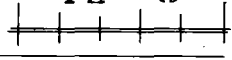
GRUP
A = 4

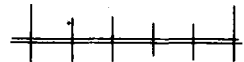
Resim: 3

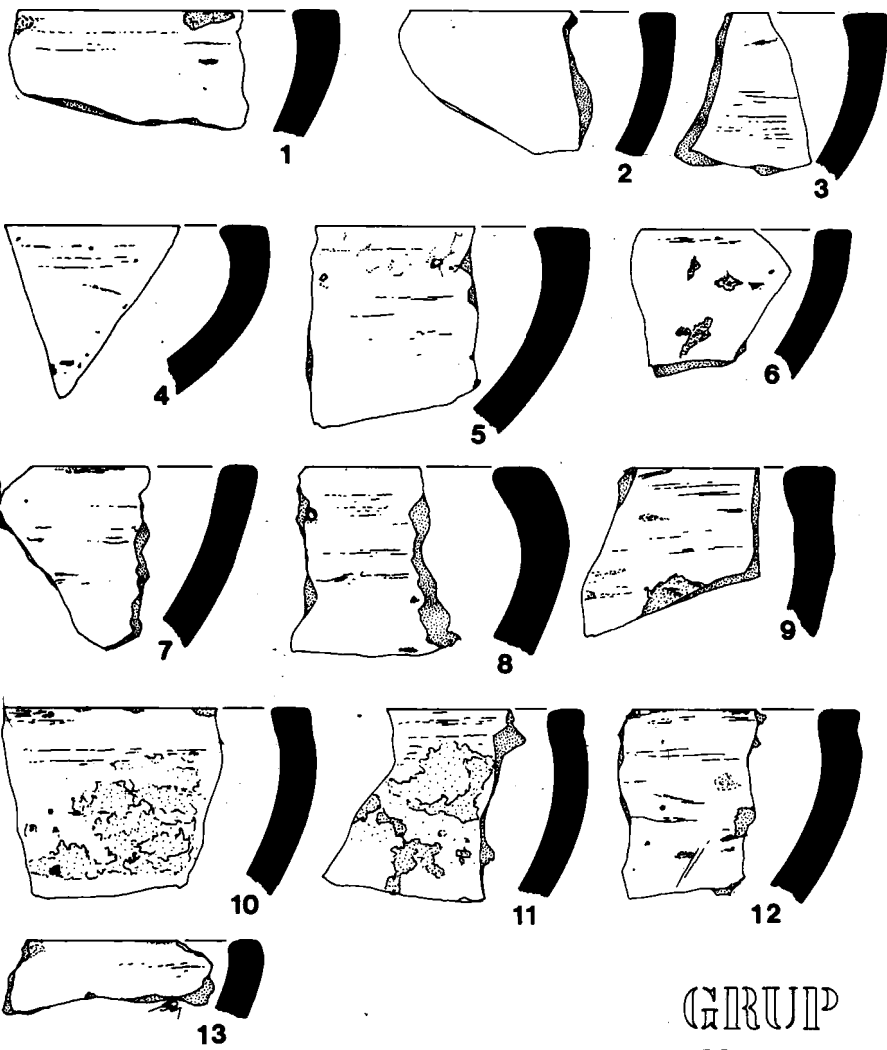
GRUP
A - 5

GRUP
B - 1

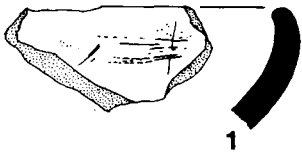

Resim: 4

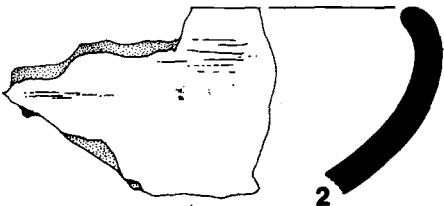

GRUP
B - 2

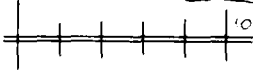
Resim: 5

1

2

3

4

5

6

7

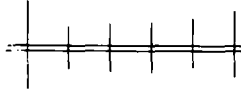
8

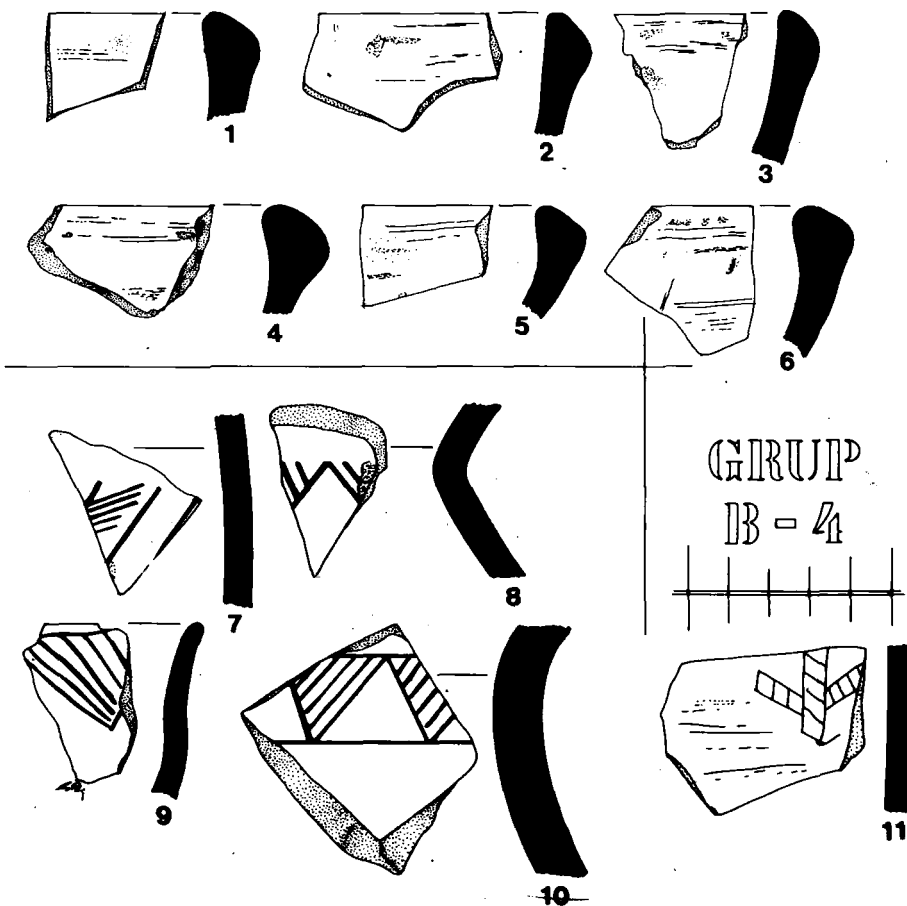
9

GRUP

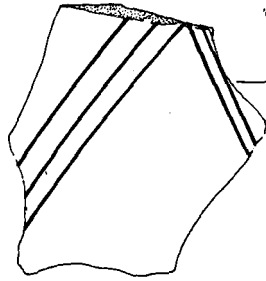
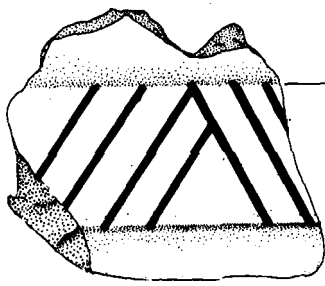
IB - 3

Resim: 6

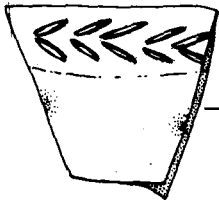

Resim: 7

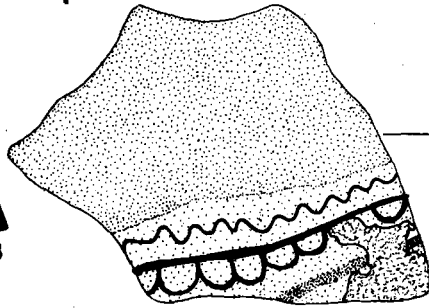

1

2

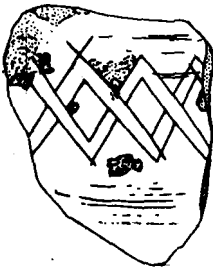

3

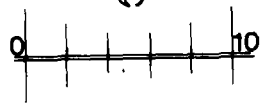
4

DETALJER C-111 ANK.

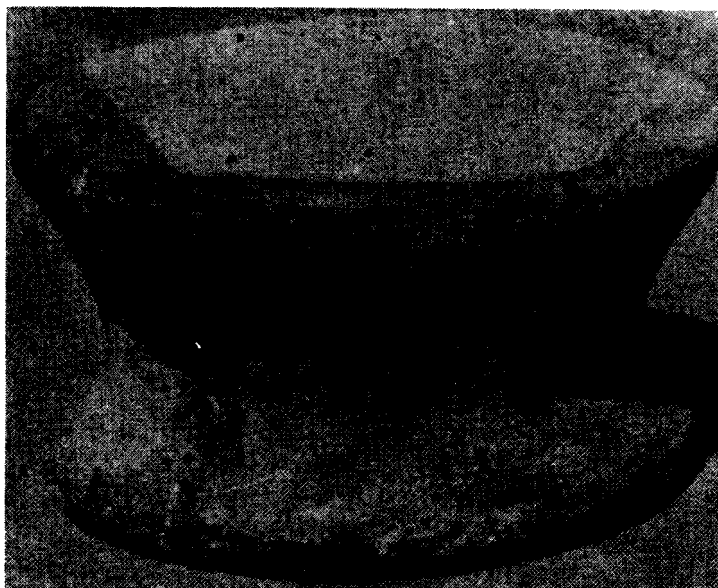

5

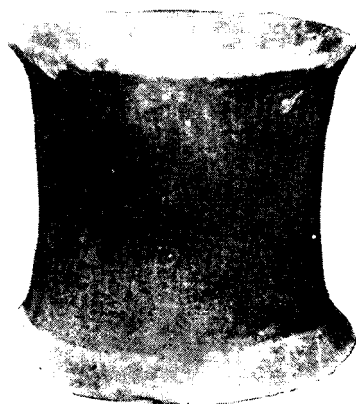
GRUP
C

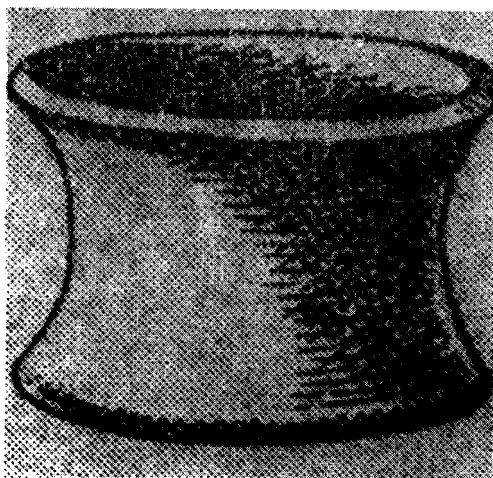
Resim: 8

Resim: 9

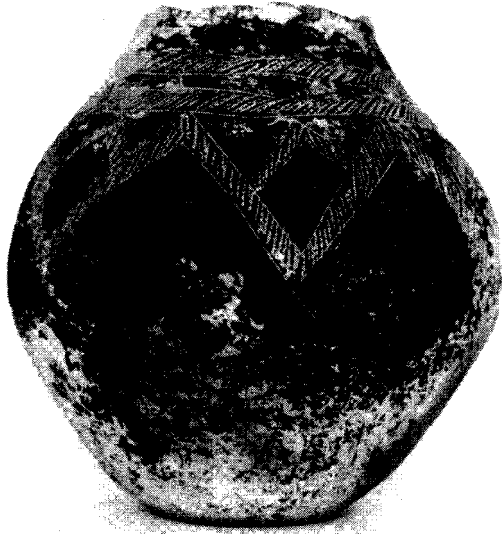

Resim: 9a

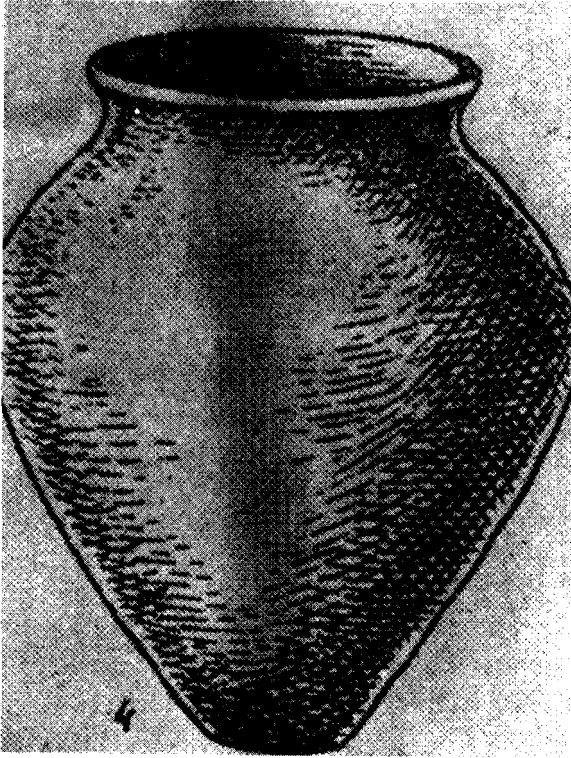

Resim: 9b

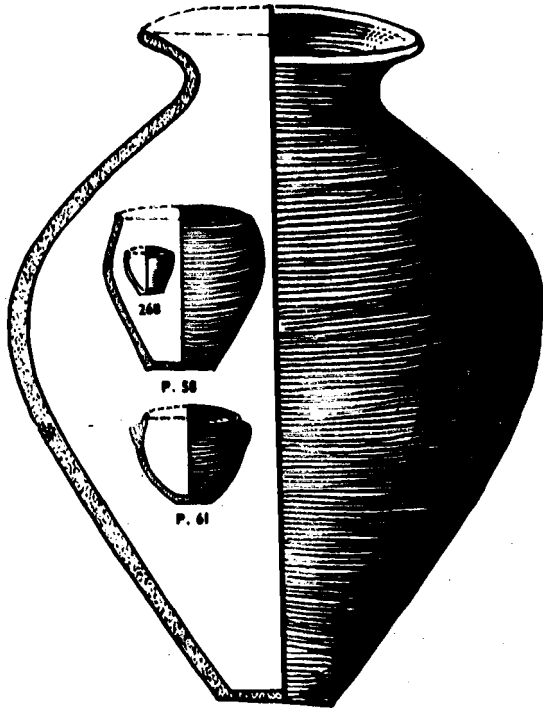

Resim: 10

Resim: 11

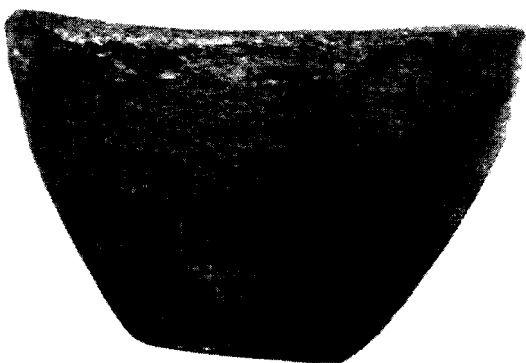
Resim: 12

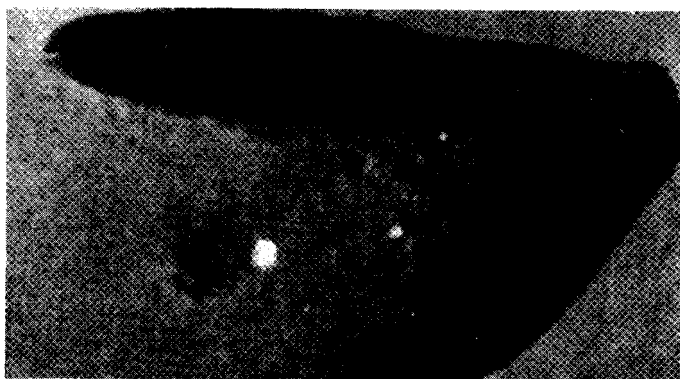
Resim: 12a

Resim: 12b

Resim: 13

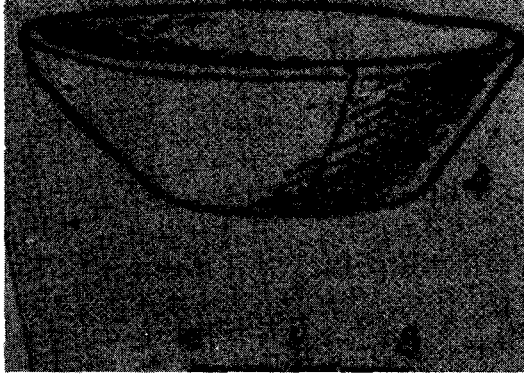
Resim: 14

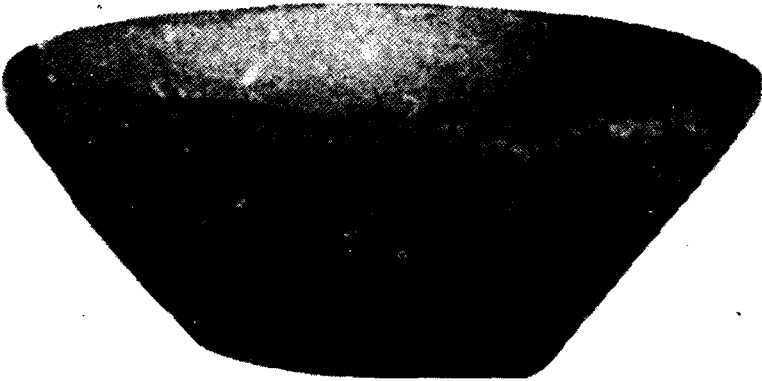
Resim: 15

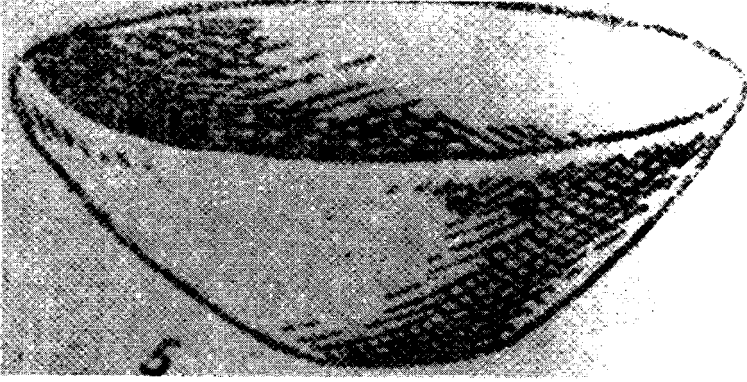
Resim: 16- Güzelova'dan

Resim: 17- Azerbaycan'dan

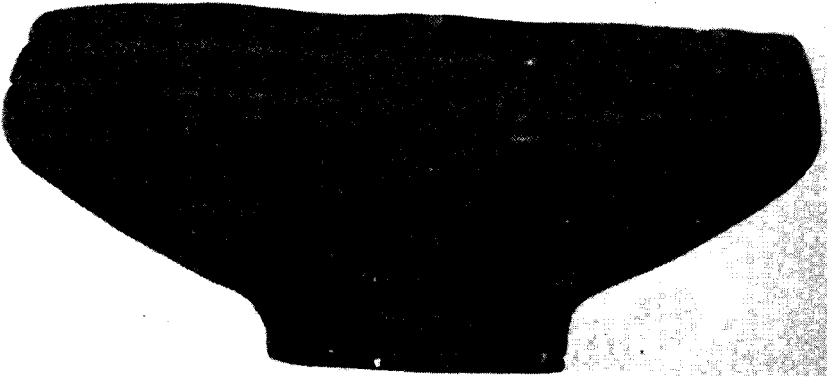
Resim: 18- Pulur'dan

Resim: 19- Azerbaycan'dan

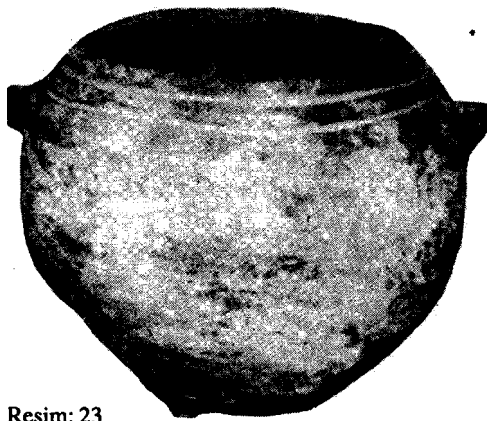
Resim: 20- Pulur'dan

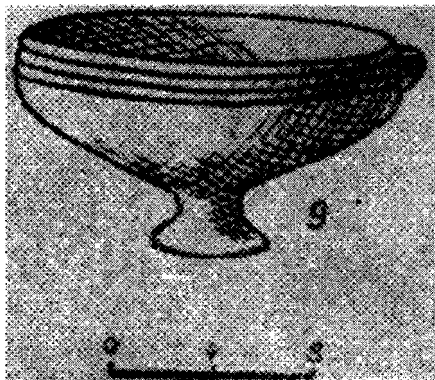
Resim: 21

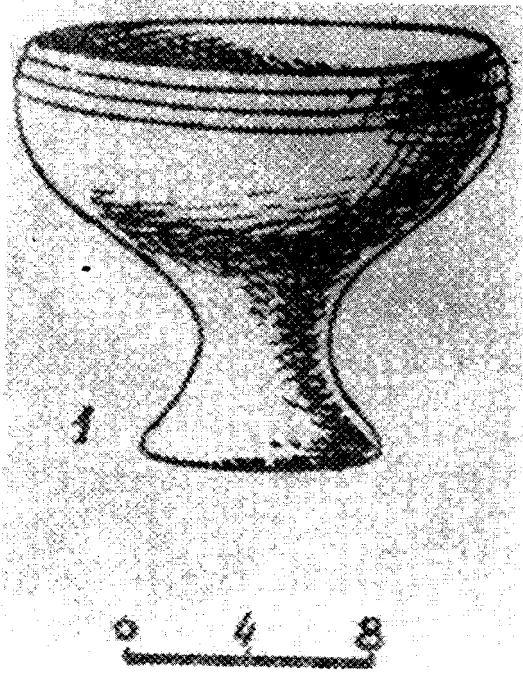
Resim: 22

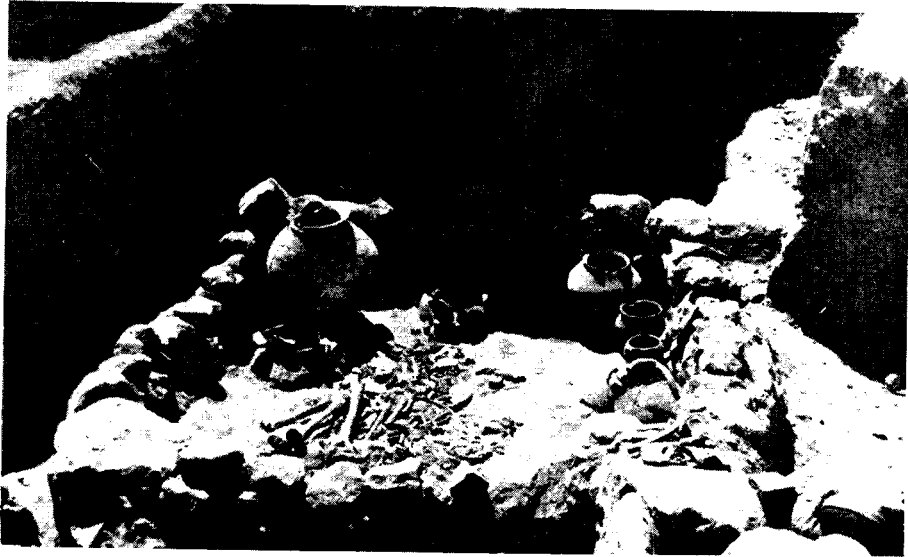
Resim: 23

Resim: 24

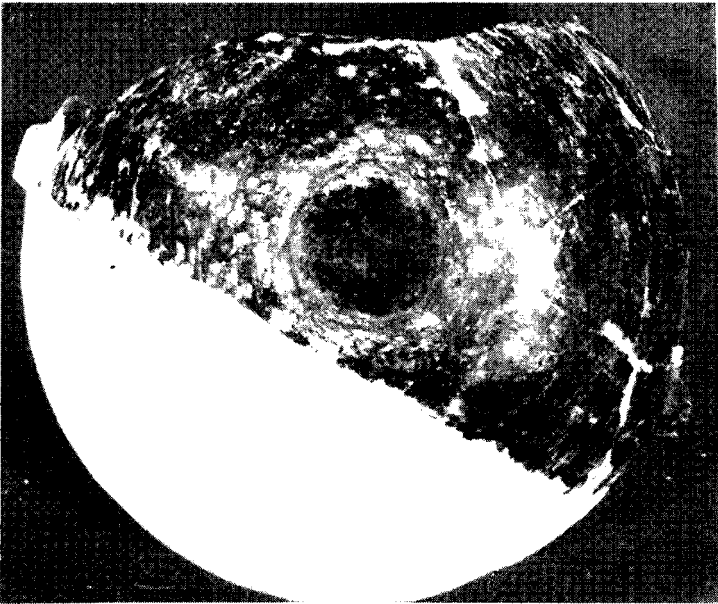
Resim: 25- Azerbaycan'dan

Resim: 26- Pulur

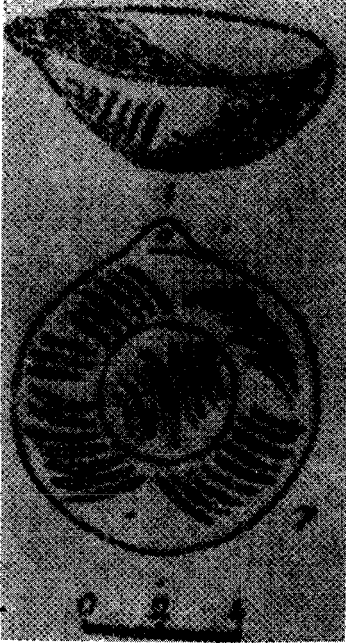

Resim: 27

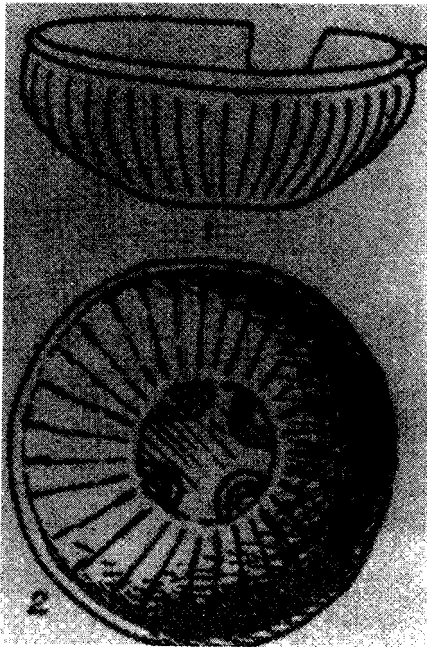

Resim: 28

Resim: 29

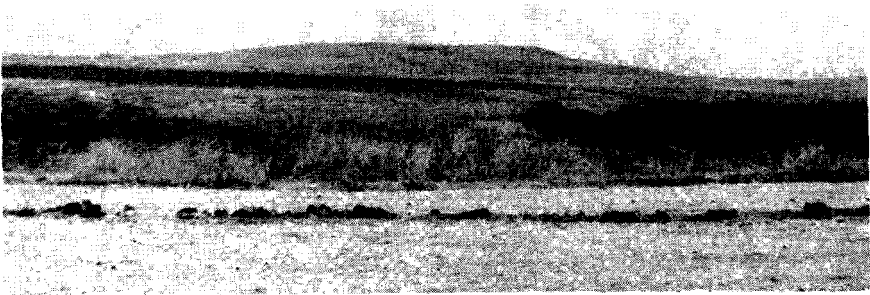
Resim: 30

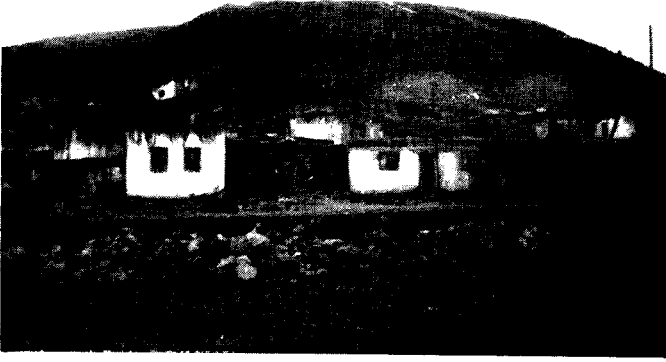
Resim: 31- Karaz

Resim: 32- Pulur nekropolü

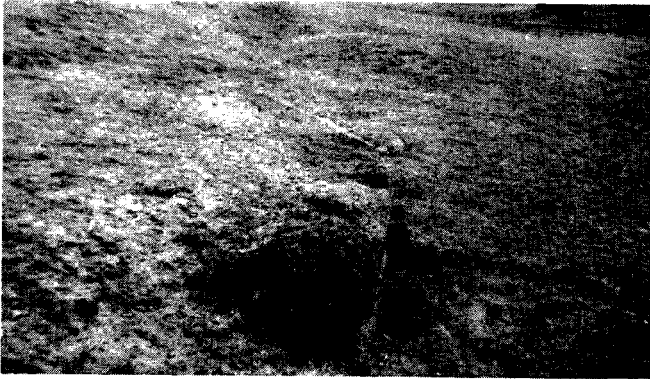
Resim: 33- Bulamaç

Resim: 34- Uzunahmet

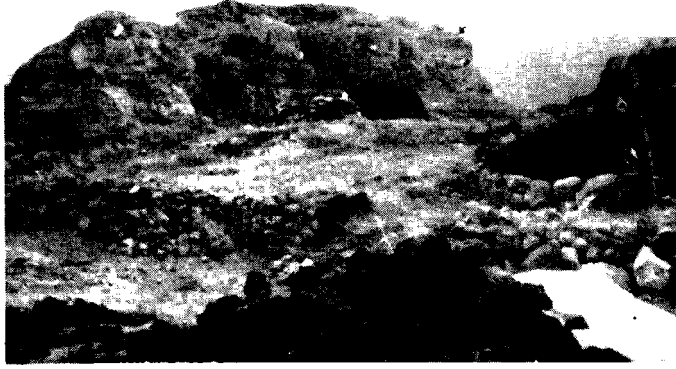
Resim: 35- Uzunahmet

Resim: 36- Uzunahmet

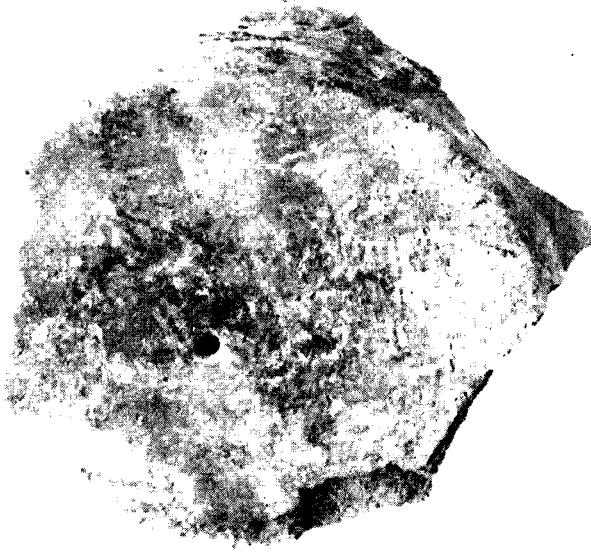
Resim: 37- Uzunahmet

Resim: 38- Uzunahmet

Resim: 39- Uzunahmet

Resim: 40- Cinis'ten

G. 291

Resim: 41- Güzelova'dan

Resim: 42- Cinis

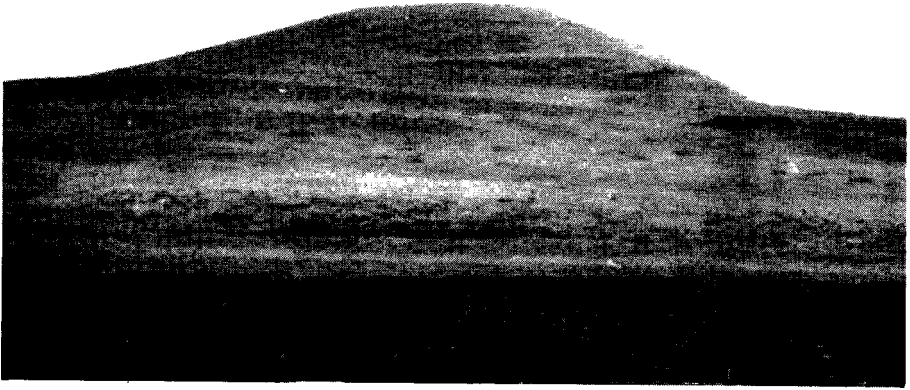
Resim: 43- Cinis

Resim: 44- Cinis

Resim: 45- Aşkale

Resim: 46- Alaca